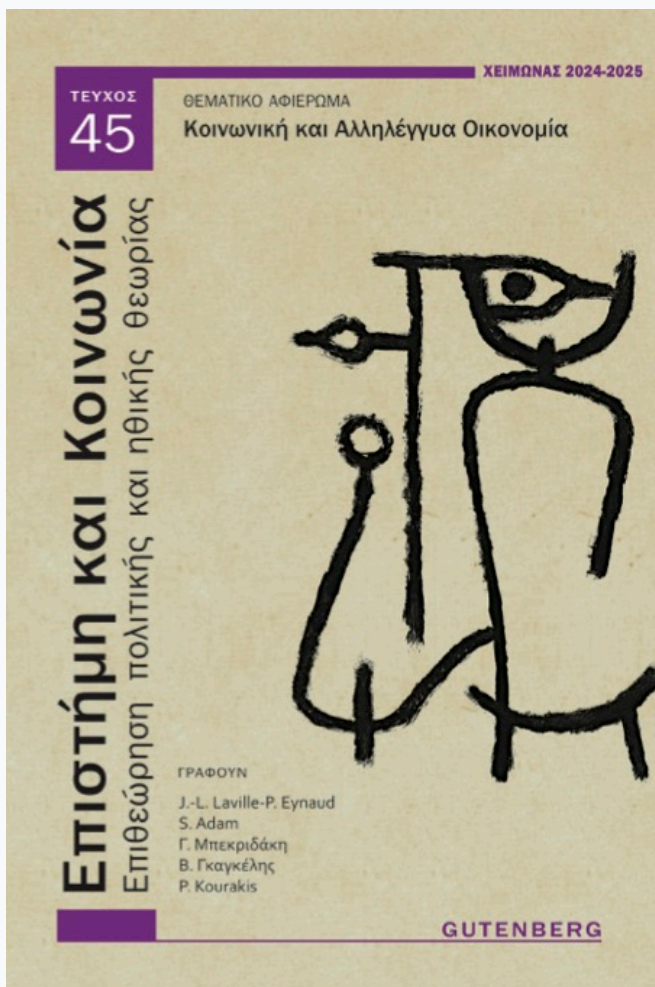

Science and Society: Journal of Political and Moral Theory

No 45 (2025)

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΜΙΑ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΦΙΑ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΕΠΙΧΕΙΡΕΙΝ

Jean-Louis Laville, Philippe Eynaud

Copyright © 2025, Jean-Louis Laville, Philippe Eynaud

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Laville, J.-L., & Eynaud, P. (2025). ΜΙΑ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΦΙΑ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΕΠΙΧΕΙΡΕΙΝ. *Science and Society: Journal of Political and Moral Theory*, (45), 11–50. Retrieved from <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/article/view/41071>

*Jean-Louis Laville**

*Philippe Eynaud***

ΜΙΑ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ
ΓΙΑ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΕΠΙΧΕΙΡΕΙΝ¹

Το κείμενο αυτό επιχειρεί να αποσαφηνίσει τη σύνδεση μεταξύ της ιδέας της κοινωνικής επιχείρησης, η οποία βρίσκεται σήμερα στο επίκεντρο της διεθνούς προσοχής, και των εννοιών του τρίτου τομέα, της κοινωνικής οικονομίας και της αλληλέγγυας οικονομίας, που προϋπάρχουν. Πρόκειται για όρους που εμφανίζονται και εναλλάσσονται στη διεθνή βιβλιογραφία και είναι γεγονός ότι η πιθανότητα σύγχυσης είναι υπαρκτή. Για να ελαχιστοποιηθεί αυτός ο κίνδυνος, η παρούσα συμβολή αποσκοπεί στη διάκριση μεταξύ των τριών αυτών προσεγγίσεων, εξετάζοντας τον τρόπο που εμφανίζεται η κοι-

* Καθηγητής Αλληλέγγυας Οικονομίας, Conservatoire National des Arts et Métiers [Cnam], Παρίσι. Μεταξύ άλλων, διευθύνει το ερευνητικό πρόγραμμα 'Πληθυντική δημοκρατία και οικονομία' στο Collège d'Études Mondiales, Fondation Maison des Sciences de l'Homme (FMSH).

** Καθηγητής Διοίκησης, Sorbonne Business School, Université de Paris 1 Panthéon-Sorbonne. Στα ερευνητικά του ενδιαφέροντα είναι η αλληλέγγυα οικονομία, τα κοινά, η κοινωνία των πολιτών, το ελεύθερο λογισμικό, τα συστήματα πληροφοριών.

1. Μετάφραση: Γεωργία Μπεκριδάκη, Υποψήφια Διδασκτορίσσα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης. Επιστημονική Επιμέλεια: Νίκος Σερντεδάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής στην Κοινωνιολογία της Συλλογικής Δράσης και των Κοινωνικών Κινήματων, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

νωνική επιχείρηση στον τρίτο τομέα, στην κοινωνική οικονομία και στην αλληλέγγυα οικονομία. Στόχος μας είναι να αναδειχθούν τα σημαντικότερα ζητήματα στις εννοιολογήσεις, τα οποία κυμαίνονται από τον εθνοκεντρισμό έως το άνοιγμα στον πολιτισμικό πλουραλισμό. Περαιτέρω, πιστεύουμε ότι θα ήταν χρήσιμο να ανατρέξουμε σε μερικά ιστορικά ορόσημα. Θεωρούμε ότι θα βοηθήσουν έτσι ώστε να οριοθετηθεί το έδαφος και ο αναγνώστης να κατανοήσει καλύτερα το υπόβαθρο στο οποίο αναδύθηκε η κοινωνική επιχείρηση, αντιπαραθετικές εκδοχές της οποίας παρουσιάζονται στη συνέχεια στα τρία μέρη του παρόντος.

Εισαγωγή

ΜΕΤΑ τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η διεθνής συναίνεση που αποτυπώθηκε στη Διακήρυξη της Φιλαδέλφειας τον Μάιο του 1944 αναγνώρισε την ανάγκη για ένα νέο μοντέλο στο οποίο η οικονομική ανάπτυξη θα έχει αξία μόνο αν προάγει την κοινωνική ευημερία. Η οικονομική ανάπτυξη θεωρήθηκε μόνο ένα μέσο, καθώς ο απώτερος στόχος όφειλε να είναι η κοινωνική ανάπτυξη, ενώ η εφαρμογή των κεινσιανών πολιτικών, που επέτρεψαν τη δημόσια ρύθμιση της οικονομίας, ήταν αποτέλεσμα ακριβώς αυτής της (προ)υπόθεσης.

Ως αποτέλεσμα, οδηγηθήκαμε σε μια αξιοσημείωτη ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους, γνωστό ως Κράτος Πρόνοιας, το οποίο περιλάμβανε τη διάδοση των κοινωνικών συστημάτων ασφάλισης ως επέκταση των εκάστοτε κοινωνικών πολιτικών. Την περίοδο αυτή η κοινωνική οικονομία, η οποία εκλαμβάνεται έως και σήμερα ως το σύνολο των μη καπιταλιστικών οργανώσεων (μη κερδοσκοπικές, συνεταιριστικές, αλληλοβοήθειας), παρά την οικονομική της σημασία, δυσκολευόταν να αποκτήσει διακριτή πολιτική σημασία. Οι συλλογικότητες της εμφανίζονταν κερματισμένες εξαιτίας μιας θεσμικής διάρθρωσης που βασιζόταν στη διακριτή αλλά συνάμα συμπληρωματική λειτουργία ως προς την αγορά και το κράτος: οι συνεταιρισμοί ανταγωνίζονταν άλλες επιχειρήσεις στην αγορά, ενώ οι ομάδες αλληλοβοή-

θειας και οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις υποβαθμίζονταν (πολιτικά) διαρκώς προκειμένου να δρουν εντός των ορίων του κοινωνικού κράτους.

Η συνέργεια αγοράς-κράτους οδήγησε σε αυτό το οποίο είναι γνωστό ως τα Τριάντα Ένδοξα Χρόνια (1945-1975) στην Ευρώπη (του Βορρά). Η συνεχιζόμενη αυτή συνέργεια, ωστόσο, συγκαλύπτει την εκτεταμένη οικονομική εκμετάλλευση και κυριαρχία, ενώ από την άλλη πλευρά η αποαποικιοποίηση και η αυξανόμενη καταργηλία των ανισοτήτων αποσταθεροποίησαν αυτή τη συνέργεια. Το ισχυρό απελευθερωτικό κίνημα των λαών του Νότου συνέπεσε με την έκρηξη νέων κοινωνικών κινημάτων στον Βορρά. Τα κινήματα διαμαρτυρίας συνέκλιναν στον κοινό στόχο της ανάδειξης των αποτυχιών της δημοκρατίας που κρύβονταν πίσω από το προπέτασμα καπνού της δυαρχίας αγοράς-κράτους. Συνοψίζουμε μερικές από τις πιο εμβληματικές συλλογικές δράσεις: οι διακηρύξεις ανεξαρτησίας γέννησαν το 'Κίνημα των Αδεσμεύτων',² οι οικολόγοι αρχίζουν να τονίζουν την ασυμβατότητα ανάμεσα σε μια οικονομία βασισμένη στην απεριόριστη επέκταση και στα όρια του πλανήτη και οι φεμινίστριες καταγγέλλουν τις συνεχιζόμενες διακρίσεις λόγω φύλου και φυλής, παρά την αρχή της κοινωνικής ισότητας που ευαγγελιζόταν το κράτος πρόνοιας. Είχε γίνει πλέον προφανές ότι η κοινωνική σύγκρουση εκτεινόταν πέρα από την ταξική πάλη.

Αναμφισβήτητα, τα ζητήματα που ανέδειξαν τα κοινωνικά κινήματα, παρόλο τον κερματισμό τους, συνεχίζουν να είναι επίκαιρα μέσα από τις ποικίλες καινοτομίες που παράγει η κοινωνία των πολιτών. Μεταξύ αυτών είναι όσες πρωτοβουλίες σχεδιάστηκαν γύρω από την ιδέα της αλληλέγγυας οικονομίας, η οποία ανανεώνει εμφανώς την έννοια της κοινωνικής οικονομίας. Η αλληλέγγυα οικονομία προτάσσει και πάλι την κοινωνική αλλαγή

2. Σ.τ.Μ. Το Κίνημα (ή Κίνηση) των Αδεσμεύτων, γνωστό και με το αρκτικόλεξο NAM [Non-Aligned Movement], είναι μία διεθνής οργάνωση αναγνωρισμένη από τον ΟΗΕ των Αδεσμεύτων χωρών, των οποίων η πολιτική δεν ευθυγραμμίζεται με την πολιτική των μεγάλων δυνάμεων (ΗΠΑ-Ρωσίας). <https://bit.ly/3kqSBgB>

και επιμένει στη δημόσια πτυχή των εγχειρημάτων που θίγουν εγγενώς κοινωνικά ζητήματα. Με άλλα λόγια, η αλληλέγγυα οικονομία επινοεί ένα μείγμα μεταξύ της κοινωνικής οικονομίας και των κοινωνικών κινημάτων. Η πρώτη πολιτισμική κρίση, η οποία αντανακλούσε τη φθορά της ιδεολογίας της προόδου και απαιτούσε νέους χώρους εκδημοκρατισμού, επηρεάστηκε ωστόσο από μια άλλη κατάρρευση: την οικονομική κρίση. Η σχολή σκέψης που —κυρίως— ερμήνευσε αυτήν την κρίση, κοινώς αποκαλούμενη νεοφιλελευθερισμός, οικοδομήθηκε ενάντια στις δημόσιες παρεμβάσεις και ενάντια στη συλλογική δράση της κοινωνίας των πολιτών. Θεωρητικοί, λοιπόν, όπως ο Hayek και ο Friedman, δημιουργούν το φάντασμα μιας ακυβέρνητης κοινωνίας. Διατείνονται ότι τα στρεβλά φαινόμενα από τις κρατικές παρεμβάσεις συμπίπτουν με τον πολλαπλασιασμό των ομάδων πίεσης που επηρεάζουν τις δημόσιες αρχές, με αποτέλεσμα να αλλοιώνουν τον ανταγωνισμό. Το σχέδιό τους είναι, επομένως, μια πολιτική ατζέντα, η οποία συνίσταται στον περιορισμό της δημοκρατίας, προκειμένου να επαναπροσδιοριστεί η προτεραιότητα του ανταγωνισμού. Η τάση αυτή είναι σαφής στη Συναίνεση της Ουάσιγκτον, η οποία αντικατέστησε τη Διακήρυξη της Φιλαδέλφειας το 1989.

Καθώς η πλειονότητα των κυβερνήσεων συμμεριζόταν το παραπάνω αφήγημα, η κεϋνσιανή σκέψη υπέκυψε στις επιταγές του νεοφιλελευθερισμού. Οι ηγέτες των κυβερνήσεων εμπνεόμενοι από αυτήν την τάση επέβαλαν περιορισμούς στις δημόσιες παρεμβάσεις, προωθώντας μαζικές απορρυθμίσεις και ιδιωτικοποιήσεις. Με την ίδια λογική, εισήγαγαν έναν τρίτο τομέα αποτελούμενο από οργανισμούς από τους οποίους απουσίαζε ο δημόσιος λόγος, στοχεύοντας αποκλειστικά στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών, ιδιαίτερα για τους φτωχότερους πληθυσμούς. Αυτή η συνοπτική ανασκόπηση θεωρούμε ότι αρκεί για να δείξει ότι οι όροι τρίτος τομέας, κοινωνική οικονομία και αλληλέγγυα οικονομία δεν είναι καθόλου εναλλάξιμοι και ότι οι διαφορές τους αποκτούν μεγαλύτερο νόημα, ειδικά σε περιόδους όπου συντελούνται σημαντικές αλλαγές, παγιδευμένες σε πολιτισμικές και οικονομικές κρίσεις. Από το σημείο αυτό είναι ευκολότερο

να προσδιορίσουμε την έννοια της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, καταδεικνύοντας ότι οι διαφορετικές σημασίες της παραπέμπουν σε αντικρουόμενες θέσεις ως προς τις ανωτέρω έννοιες και ενδεχομένως σε αντιφατικά σχέδια. Οι τρεις εκδοχές που αναπτύσσονται διαδοχικά παρακάτω θα προσδιορίσουν με μεγαλύτερη ακρίβεια, πίσω από τη φαινομενικά ευρεία συναίνεση, ποια πλαίσια και είδη δράσης ενεργοποιούνται στην πραγματικότητα.

1. Κοινωνική επιχείρηση, ο τρίτος τομέας και ο νέος καπιταλισμός

Στις ΗΠΑ ο όρος κοινωνική επιχείρηση εμφανίστηκε στα τέλη του 20ού αιώνα. Μέσω του *Social Enterprise Initiative* το πρωτοπόρο Πανεπιστήμιο Harvard το 1993 ακολούθησαν και άλλα μεγάλα πανεπιστήμια (Berkeley, Columbia, Duke, Yale κ.λπ.). Στον απόηχο αυτής της τάσης, ακολουθώντας τους Dees και Anderson, εμφανίστηκαν δύο σχολές σκέψης: η σχολή των πόρων της αγοράς και η σχολή της κοινωνικής καινοτομίας (Defourny & Nyssens 2010). Αλλά αυτοί οι όροι από μόνοι τους δεν αρκούν για να περιγράψουν τις εξελίξεις στις αρχές του 21ου αιώνα.

Ενώ ο νεοφιλελευθερισμός συνδέθηκε αρχικά με τον αχαλίνωτο ανταγωνισμό, στη συνέχεια άρχισε να χάνει την αξιοπιστία του, ενώ ένα νέο κύμα πολιτικών προστασίας ανέδειξε μια νέα συλλογιστική, η οποία προήλθε κυρίως από τη διαπίστωση ότι ο ανταγωνισμός από μόνος του δεν μπορεί να συνθέσει την πλήρη εικόνα. Σε αντιδιαστολή με αυτόν τον 'ψυχρό' μηχανισμό, η εξύμνηση των αρετών της επιχειρηματικότητας θεωρήθηκε ως αποκατάσταση των 'θερμών' αξιών, όπως σημείωσε ο Foucault (2004: 247-248).³ Κατά συνέπεια, το δεύτερο κύμα του νεοφιλελευθερισμού προσθέτει ρητά τον κοινωνικό παράγοντα πλάι στο

3. Σ.τ.Μ. Εδώ ως 'θερμές' αξίες νοούνται μια σειρά από ανιδιοτελή συμφέροντα που ενυπάρχουν στον κοινωνικό δεσμό, όπως το ένστικτο, η συμπάθεια, η αμοιβαία έλξη της αγαθής προαίρεσης, η συμπόνια, η έγνοια για το κοινό καλό και την κοινότητα.

βασικό του δόγμα, τον ανταγωνισμό. Από το σημείο αυτό διαδίδεται η αντίληψη ότι η επίτευξη ενός κοινωνικού σκοπού προϋποθέτει την προτυποποίηση του *management*. Ως εκ τούτου, είναι σκόπιμο να προσθέσουμε άλλη μία σχολή μαζί με αυτές των πόρων της αγοράς και της κοινωνικής καινοτομίας: τη σχολή των κοινωνικών επιχειρήσεων. Αυτή η τελευταία προωθεί ένα νέο κανονιστικό πλαίσιο, το οποίο αντικατοπτρίζει τις μεθόδους της ιδιωτικής επιχείρησης στον κοινωνικό τομέα.

Η άνοδος του μανατζεριαλισμού⁴

Το είδος της κοινωνικής επιχείρησης που προτάσσει η σχολή των πόρων της αγοράς προτείνει τη μεγαλύτερη κινητοποίηση πόρων σε οργανισμούς του τρίτου τομέα, ώστε να μπορούν να εκπληρώσουν καλύτερα την αποστολή τους (Skloot 1987, Young & Salamon 2002). Οι υποστηρικτές της σχολής της καινοτομίας επιμένουν στην προσωπικότητα του επιχειρηματία, ενός παράγοντα αλλαγής με κοινωνικό σκοπό που δρα μέσω διαφόρων τύπων εταιρειών. Σε αυτή τη συγκυρία, ο τρίτος τομέας έκανε ένα πρώτο βήμα για να πλησιάσει τις επιχειρήσεις με κοινωνικά χαρακτηριστικά, για παράδειγμα μέσω της εταιρικής φιλανθρωπικής χορηγίας ή της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης.

Τα όρια θολώνουν ακόμη περισσότερο στη σχολή της κοινωνικής επιχειρηματικότητας η οποία συνδυάζει τις προηγούμενες δύο, αλλά προσθέτει μια αθέατη μέχρι σήμερα αρετή, αυτή του

4. Σ.τ.Μ. Ο μανατζεριαλισμός [managerialism] συνδυάζει τη γνώση και την ιδεολογία της διοίκησης για να εδραιωθεί συστηματικά στους οργανισμούς και την κοινωνία, ενώ στερεί από τους ιδιοκτήτες, τους εργαζόμενους (οργανωτικά-οικονομικά) και την κοινωνία των πολιτών (κοινωνικά-πολιτικά) κάθε εξουσία στη λήψη αποφάσεων. Νομιμοποιεί την εφαρμογή των διοικητικών τεχνικών σε όλους τους τομείς της κοινωνίας με το επιχειρημα της ανώτερης ιδεολογίας, της εξειδικευμένης κατάρτισης και της αποκλειστικής κατοχής των διοικητικών γνώσεων που είναι απαραίτητες για την αποτελεσματική διοίκηση των επιχειρήσεων και των κοινωνιών. Klikauer & Thomas (2015-11-01). 'What Is Managerialism?', *Critical Sociology* 41 (7-8): 1103-1119.

management, με σκοπό τον έλεγχο της αποτελεσματικότητας και της αποδοτικότητας των επενδυμένων πόρων. Ο κοινωνικός αντίκτυπος παρουσιάζεται με όρους ποσοτικοποιημένων μετρήσεων που στοχεύουν στην προσέλκυση επενδυτών, με το σκεπτικό ότι ένας κοινωνικός στόχος είναι εφικτός για μεγάλο αριθμό οργανώσεων, υπό την προϋπόθεση ότι υιοθετούν μεθόδους *management* όπως ο ιδιωτικός τομέας. Η σχολή αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως η σχολή του *μανατζεριαλισμού* [*managerialism*], η οποία βασίζεται στην πίστη στις αρετές του *μάνατζμεντ* για την επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων. Ο *μανατζεριαλισμός* είναι, ουσιαστικά, ένα ‘σύστημα περιγραφής, εξήγησης και ερμηνείας του κόσμου μέσω των κατηγοριών του *management*’ (Chanlat 1998). Τούτων δοθέντων δίνει προτεραιότητα στην απόδοση, στον εργαλειακό ορθολογισμό και στον έλεγχο (Avare & Sponem 2013: 142).

Οι κύριοι υποστηρικτές αυτής της σχολής, ο Yunus και άλλοι θεωρητικοί όπως ο Bornstein (2004), παίζουν με αυτά τα συναισθηματικά ερεθίσματα στα οποία αναφέρεται ο Hayek, για να ευνοήσουν μια επιχείρηση προσανατολισμένη προς τους σκοπούς της και όχι προς το κέρδος, η οποία όμως λειτουργεί σύμφωνα με τις αρχές του *management* που κυριαρχούν σε μια συμβατική επιχείρηση (Yunus 2008: 52-53). Παραβλέπουν τα πολιτικά ερωτήματα που είναι εγγενή στις εθελοντικές συσσωματώσεις⁵ και ισχυρίζονται ότι μια ημιτελής καπιταλιστική δομή εμπεριέχει μια κοινωνική επιχείρηση που μπορεί να είναι οικονομικά βιώσιμη (Yunus 2008: 48-54). Επομένως, η μη διανομή πλεονασμάτων πρέπει να συνδέεται με την αυτοχρηματοδότηση, ώστε να επαναπροσδιοριστεί η συνεταιριστική δράση και να εισαχθούν ‘τα πλεονεκτήματα των ανταγωνιστικών αγορών στον τομέα της

5. Σ.τ.Μ. Αποδίδουμε το *associations* ως ‘εθελοντικές συσσωματώσεις’, διότι θεωρούμε ότι αποτυπώνει ορθότερα τον όρο στα ελληνικά. ‘Οι εθελοντικές συσσωματώσεις είναι τυπικές ιδιωτικές συλλογικότητες, που ορίζονται από την εθελοντική συμμετοχή των μελών τους, από τη διάκριση ανάμεσα σε μέλη και μη μέλη και από το γεγονός ότι αυτοδιοικούνται και δεν αποσκοπούν στο κέρδος’. Ε. Αβδελά, Χ. Εξερτζόγλου, Χρ. Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015, σελ. 11.

κοινωνικής προόδου' (Yunus 2008: 60). Η προαναφερθείσα θέση γίνεται αντιληπτή στην ενθουσιώδη φράση: 'Όταν η έννοια του κοινωνικού επιχειρείν γίνει γνωστή και αρχίσει να εξαπλώνεται σε όλες τις οικονομίες της ελεύθερης αγοράς του κόσμου, η πλημμύρα της δημιουργικότητας που θα απελευθερώσει αυτός ο νέος επιχειρηματικός δίαυλος θα έχει τη δυνατότητα να μεταμορφώσει τον κόσμο μας' (Yunus 2008: 74).

Η κοινωνική επιχείρηση που υποστηρίζει ο Yunus έχει να επιδείξει μια διαχειριστική προσέγγιση ευθυγραμμισμένη με τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις, φτάνοντας στο σημείο να αποτελεί έναν νέο καπιταλισμό με κοινωνική στόχευση σε σύμπραξη με μεγάλες (κερδοσκοπικές) εταιρείες που φροντίζουν για την κοινωνική τους ευθύνη. Αυτή η ρητορική των κοινωνικών επιχειρήσεων κρύβει έναν μιμητικό και ρυθμιστικό ισομορφισμό. Αντικειμενική και ουδέτερη στην επιφάνεια, καταλήγει στην πραγματικότητα να υποκινείται από έναν ωφελιμιστικό ορθολογισμό, προσανατολισμένο στην χρήση εργαλείων που αυτή ορίζει, όπως το Bottom of the pyramid marketing (BOP)⁶ και μετρήσεις αντικτύπου με βάση το τρίπτυχο της βιωσιμότητας. Σε αυτό προστίθενται πρωτοβουλίες που οδηγούν στη χρηματοπιστικοποίηση της κοινωνικής δράσης μέσω των *ομολόγων κοινωνικού αντίκτυπου*⁷ [social impact bonds] με προεκτάσεις στους τομείς του πολιτισμού (Hearn 2014) και της διεθνούς αλληλεγγύης (Faber & Naidoo 2014).

6. Σ.τ.Μ. Η BOP, η βάση της πυραμίδας, αναφέρεται στη μεγαλύτερη αλλά φτωχότερη κοινωνικο-οικονομική ομάδα παγκοσμίως. Ευρύτερα, αναφέρεται σε ένα μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης βασισμένο στην αγορά, το οποίο υπόσχεται να ανακουφίσει ταυτόχρονα την ευρέως διαδεδομένη φτώχεια και να προσφέρει ανάπτυξη και κέρδη για τις πολυεθνικές εταιρείες: https://en.wikipedia.org/wiki/Bottom_of_the_pyramid.

7. Σ.τ.Μ. Το 'κοινωνικό ομόλογο' [social impact bond] είναι ένας τύπος χρηματοδοτικού μηχανισμού. Η λέξη δεσμός [bond] είναι λίγο παραπλανητική: αντί για χρηματοοικονομικό δεσμό, το SIB είναι ένα συμβόλαιο για τα μελλοντικά κοινωνικά οφέλη. Είναι ένα είδος πρωτοβουλίας 'pay-for-success' που μεταφέρει το οικονομικό ρίσκο της επιδίωξης δημόσιου στόχου στους ιδιώτες επενδυτές: [https:// bit.ly/41uluJ8](https://bit.ly/41uluJ8)

Η ηθικοποίηση του καπιταλισμού

Το πρώτο χαρακτηριστικό αυτής της εκδοχής της κοινωνικής επιχείρησης βρίσκεται σε αντιστοιχία μεταξύ καπιταλισμού και νεοκαπιταλισμού. Τον 19ο αιώνα, η φυσικοποίηση του καπιταλισμού ως σύγχρονης οικονομίας στηρίχθηκε στην παραδοχή της ικανότητάς του να εξασφαλίζει πλούτη για τα έθνη και για τους πληθυσμούς. Καθώς αυτή η υπόσχεση ήταν αδύνατο να τηρηθεί, αναδύθηκε μια νέα φιλανθρωπική τάση, σύμφωνα με την οποία η καπιταλιστική ανάπτυξη συνδέθηκε αναγκαστικά με τη συμπνία για τα φτωχότερα στρώματα της κοινωνίας, απαραίτητη για τον έλεγχο της συμπεριφοράς τους. Αυτή η ηθικοποίηση των φτωχών σύμφωνα με τον Thompson (1988) περιόρισε την κοινωνική διάσταση στο ζήτημα της φτώχειας. Την ίδια ανάπτυξη δύο φάσεων συναντάμε και στον νεοκαπιταλισμό.

Ενώ στα τέλη του 20ού αιώνα τα επιχειρήματα του νεοκαπιταλισμού εστίασαν αρχικά στην αποκατάσταση του παγκόσμιου ανταγωνισμού, στις αρχές του 21ου αιώνα παρατηρήθηκε η ανάδυση της ρητορικής των κοινωνικών επιχειρήσεων. Μία ρητορική που απευθυνόταν σε ομάδες ωφελουμένων και επανέφερε μια μορφή πατερναλισμού απέναντί τους. Στις αρχές του 21ου αιώνα, βάσει του Στόχου της Χιλιετίας για την εξάλειψη της φτώχειας,⁸ οι στρατηγικές αντικατέστησαν τα προγράμματα διαρθρωτικών προσαρμογών που είχαν γίνει δημοφιλή στον απόηχο της Συναίνεσης της Ουάσινγκτον. Οι πολιτικές πράγματι υιοθέτησαν την ένταξη, την ενδυνάμωση και την οικονομική ασφάλεια, χωρίς όμως να κάνουν πίσω από την πολιτική της απορρύθμισης της αγοράς και από τις πολιτικές μακροοικονομικής λιτότητας (Bacqué & Biewener 2015: 91). Στο μοντέλο αυτό η πρόσβαση στην αγορά αποτελεί την απάντηση σε όσα θεωρήθηκαν ατομικά προβλήματα (Brown 2006: 690). Εδώ, ο μοναδικός σκοπός της κοινωνικής επιχείρησης είναι να δημιουργήσει θέσεις πρακτικής άσκησης και να διευκολύνει την απόκτηση δεξιότη-

8. Σ.τ.Μ. Οι 17 Στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης υιοθετήθηκαν το 2015 από όλα τα κράτη-μέλη του ΟΗΕ: <https://sdgs.un.org/goals>

των σε μικροεπίπεδο, χωρίς να εξετάζει την κατανομή των πόρων σε μακροεπίπεδο.

Κατά συνέπεια, το δεύτερο σημαντικό χαρακτηριστικό είναι ότι η ίδια η επιχείρηση προβάλλεται ως μορφή δράσης, σε σημείο που να αναρωτιέται κανείς, όπως αναφέρει ο Laval (2007), αν δεν έχει γίνει η μόνη θεμιτή μορφή συλλογικής δράσης. Εν πάση περιπτώσει, αυτή η τάση αποτελεί μέρος μιας ενιαίας ιστοπεδωτικής διαδικασίας του κοινωνικού κόσμου, υποβιβάζοντας όλες τις άλλες μορφές έκφρασης της κοινωνίας των πολιτών ως ξεπερασμένες. Η συμβολική αυτή απαξίωση φέρνει και πάλι στον νου την επί αιώνες αγνόηση των αυτόχθονων πολιτισμών και οικονομικών, που εξομοιώθηκαν με οπισθοδρομικές μορφές οργάνωσης έτσι ώστε να νομιμοποιηθεί η ταύτιση της καπιταλιστικής οικονομίας και με τη νεωτερικότητα.

Η προσήλωση στην επιχειρηματικότητα επικεντρώνεται στην εικόνα του κοινωνικού επιχειρηματία, ο οποίος θεωρείται ένας ορθολογιστής, αφοσιωμένος, ο οποίος διαχειρίζεται την κοινωνική επιχείρηση από τη διπλή οπτική γωνία του κοινωνικού και του οικονομικού πεδίου.

Το τρίτο χαρακτηριστικό προκύπτει από το δεύτερο. Το επιχείρημα συνοψίζεται στο ότι γίνεται μια *μόνιμη έκκληση προς την ιδιωτική πρωτοβουλία*, η οποία θεωρείται ότι συνδυάζει την ανταπόκριση στα άμεσα προβλήματα και την αμεσότητα, σε αντίθεση με τη δημόσια πρωτοβουλία που ταυτίζεται με τη γραφειοκρατία. Η σύνδεση της κοινωνίας των πολιτών και των επιχειρήσεων ενθαρρύνθηκε στο Ηνωμένο Βασίλειο, όπου από κοινού εισήγαγαν στην ιδέα ενός ανεξάρτητου τομέα τη δεκαετία του 1980 και στη συνέχεια της Μεγάλης Κοινωνίας [Big Society] το 2000. Ως συνέπεια των παραπάνω, σημειώνουν οι Defourny και Nyssens (2013), οδηγούμαστε σε 'μια διαδικασία ιεράρχησης και επιλογής των κοινωνικών προκλήσεων ανάλογα με τον βαθμό που μπορούν να αντιμετωπιστούν με επιχειρηματικό και αγοραίο τρόπο'.

Σύμφωνα με αυτή τη λογική, και αυτό είναι το τέταρτο χαρακτηριστικό, η επιλογή που προσφέρεται είναι το ακριβώς αντίθετο του κοινωνικού κράτους. Η αλληλεγγύη δεν απορρέει πλέον από ένα σύνολο κανόνων που ορίζονται από την αντιπροσωπευ-

τική δημοκρατία — αντίθετα νοηματοδοτείται ως πεφωτισμένη η δράση ιδιωτών, επιχειρήσεων, ευεργετών ή ιδρυμάτων. Αυτό, όμως, που οφείλουμε να επισημάνουμε εδώ είναι ότι η ιδιωτική λύση ενός κοινωνικού προβλήματος οδηγεί στην αποπολιτικοποίησή του. Πηγαίνοντας αυτή τη συλλογιστική ένα βήμα παραπέρα, μπορεί ακόμη και να εκτραπεί η δημοκρατία από την πορεία της προς την κατεύθυνση της πλουτοκρατίας, αν λάβουμε υπόψη τις ανησυχίες που εκφράζει ο Barkan (2013), οι οποίες επιβεβαιώνονται από την ισχύ ορισμένων ιδρυμάτων. Ενδεικτικά, ο ετήσιος προϋπολογισμός του ιδρύματος Gates είναι διπλάσιος από αυτόν του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, άρα βαρραίνει σε μεγάλο βαθμό στις επιλογές των διεθνών προτεραιοτήτων για τη δημόσια υγεία, γεγονός που εγείρει το ζήτημα της νομιμοποίησής του.

Έμφαση στη φιλανθρωπία

Αυτή η παρατήρηση δεν σημαίνει ότι οι μορφές συνεργασίας μεταξύ επιχειρήσεων, δημόσιων αρχών και της κοινωνίας των πολιτών πρέπει να αποκλειστούν. Ωστόσο, επισημαίνει την αναγκαία επαγρύπνηση ως προς το τι είδους ατζέντα θα μπορούσε να παρακινήσει τέτοιου είδους συνέργειες, ειδικά όταν διαμορφώνονται από ιδιώτες συνομιλητές αποκλειστικά για οικονομικούς λόγους. Πάνω απ' όλα, αυτή η προσέγγιση των κοινωνικών επιχειρήσεων αποτρέπει κάθε αμφισβήτηση και κάθε συζήτηση γύρω από το ζήτημα των εξουσιών. Επιλέγει τον εμπειρισμό και αποφεύγει κάθε θεωρία που δεν είναι προσανατολισμένη στο *management* ή εντός του οικονομικού ρεύματος. Παραβλέπει τα μακροοικονομικά και κυρίως τα κοινωνιολογικά και ανθρωπολογικά δεδομένα σχετικά με τη δομή των κοινωνικών σχέσεων. Αναδεικνύει σε ποιο βαθμό η λύση της κοινωνικής επιχείρησης είναι πλασιοθετημένη και, στην προκειμένη περίπτωση, διαμορφωμένη από τους πιο διαδεδομένους αγγλοσαξονικούς τρόπους σκέψης. Η εστίαση στους δρώντες-ιδιώτες σε συνδυασμό με τη μικροοικονομική συλλογιστική υποδεικνύουν μια πολιτισμική μεροληψία που βλέπει την κοινωνική επιχείρηση μόνο μέσα από τη λει-

τουργία της. Υποβαθμίζοντας τον τρίτο τομέα, αυτό το όραμα της κοινωνικής επιχείρησης απορροφάται εντέλει εξ ολοκλήρου από τον νέο καπιταλισμό, του οποίου αποτελεί απλώς την κοινωνική συνιστώσα.

Σε αυτή την επιλογή, η κοινωνική επιχείρηση βρίσκεται αντιμέτωπη με την αμείλικτη ένταση μεταξύ καπιταλισμού και δημοκρατίας την οποία επισημαίνει ο Habermas. Την περίοδο κατά την οποία οι άνθρωποι που πλήττονται σε μεγάλο βαθμό από την παγκοσμιοποίηση διατυπώνουν έντονες αβεβαιότητες σχετικά με το οικονομικό σύστημα, αυτή η εκδοχή προσπαθεί να κατευνάσει την κοινωνία με μια ανακατασκευή της φιλανθρωπίας, αποτρέποντας έτσι την πολιτική σύγκρουση. Ως αποτέλεσμα, με μια διαχειριστική λογική αντικαθιστά τις δράσεις για την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

2. Κοινωνική επιχείρηση και κοινωνική οικονομία

Αυτή η δεύτερη εκδοχή είναι αξιοσημείωτη, διότι συνδυάζει την κοινωνική στόχευση με την εσωτερική λειτουργία. Εδώ η τυποποίηση του *management* είναι δευτερεύουσας σημασίας και η έμφαση δίνεται περισσότερο στην ποικιλομορφία των επιχειρήσεων και τον τύπο της ιδιοκτησίας. Το δίκτυο EMES⁹ εργάστηκε για την κατασκευή του δεύτερου ιδεατού τύπου, όπως αυτός νοείται στον Weber (1965), π.χ. να καθορίσει τύπους επιχειρήσεων με βάση τις πλέον θεμελιώδεις διαστάσεις τους, ώστε να χρησιμοποιηθούν ως κριτήρια αναφοράς για τη σύγκριση των υπό παρατήρηση οντοτήτων. Αρχικά ορίστηκαν δύο πτυχές: η οικονομική και η κοινωνική (Defourny 2001: 16-18), προτού προκύψουν

9. Σ.τ.Μ. Το EMES είναι ένα ερευνητικό δίκτυο πανεπιστημιακών ερευνητικών κέντρων και μεμονωμένων ερευνητών, στόχος των οποίων ήταν μέχρι σήμερα να δημιουργήσουν σταδιακά ένα διεθνές σώμα θεωρητικών και εμπειρικών γνώσεων, πλουραλιστικό ως προς τους κλάδους και τις μεθοδολογίες, γύρω από τις έννοιες 'Κ.Ε.': κοινωνική επιχείρηση, κοινωνική επιχειρηματικότητα, κοινωνική οικονομία, αλληλέγγυα οικονομία και κοινωνική καινοτομία: <https://emes.net/>

τρεις κατηγορίες: η οικονομική, η κοινωνική και αυτή της διακυβέρνησης, καθμία από τις οποίες αντιστοιχεί σε τρεις δείκτες που αναπτύχθηκαν από τους Defourny και Nyssens (2013: 13-15).

Μια ευρύτερη προσέγγιση

Τα οικονομικά κριτήρια που το δίκτυο EMES προτείνει είναι:

- Συνεχής παραγωγή αγαθών ή/και πώληση υπηρεσιών. Η παραγωγή είναι ο σκοπός —ή ένας από τους κύριους σκοπούς— για την ύπαρξη των κοινωνικών επιχειρήσεων. Σε αντίθεση με ορισμένες παραδοσιακές μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, η κύρια δραστηριότητα των κοινωνικών επιχειρήσεων δεν είναι η συνηγορία ή η αναδιανομή των οικονομικών ροών (όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, με πολλά ιδρύματα). Αντίθετα, συμμετέχουν άμεσα στην παραγωγή αγαθών ή στην παροχή υπηρεσιών σε συνεχή βάση.
- Σημαντικό επίπεδο οικονομικού ρίσκου. Οι ιδρυτές μιας κοινωνικής επιχείρησης αναλαμβάνουν πλήρως ή εν μέρει το εγγενές ρίσκο. Σε αντίθεση με τους περισσότερους δημόσιους οργανισμούς, η οικονομική τους βιωσιμότητα εξαρτάται από τις προσπάθειες των μελών και των εργαζομένων τους να εξασφαλίσουν επαρκείς πόρους.
- Ένα ελάχιστο ποσό αμειβόμενης εργασίας. Όπως και οι παραδοσιακοί μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί, οι κοινωνικές επιχειρήσεις μπορούν να χρησιμοποιούν χρηματικούς ή μη χρηματικούς πόρους, καθώς και αμειβόμενους εργαζόμενους και εθελοντές. Ωστόσο, από μια κοινωνική επιχείρηση απαιτείται ένας ελάχιστος αριθμός αμειβόμενων θέσεων εργασίας.

Οι κοινωνικοί δείκτες περιγράφονται ως εξής:

- Ρητός σκοπός για το όφελος της κοινότητας. Ένας από τους κύριους στόχους των κοινωνικών επιχειρήσεων είναι η εξυπηρέτηση της κοινότητας ή μιας συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων. Στην ίδια προοπτική, ένα χαρακτηριστικό των κοινωνικών επιχειρήσεων είναι η επιθυμία τους να προωθήσουν την έννοια της κοινωνικής υπευθυνότητας σε τοπικό επίπεδο.

- Η πρωτοβουλία να εκπορεύεται από μια ομάδα πολιτών. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις είναι το αποτέλεσμα μιας συλλογικής δυναμικής στην οποία συμμετέχουν άτομα που ανήκουν σε μια κοινότητα ή ομάδα που συμερίζεται μια σαφώς καθορισμένη ανάγκη ή στόχο — αυτή η συλλογική διάσταση πρέπει να διατηρείται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με την πάροδο του χρόνου, ακόμη και αν μερικές φορές προκύπτουν δυσκολίες, ιδίως όταν αποχωρούν άτομα που έχουν δραματική σημαντική ρόλο στην ίδρυση ή στη διοίκηση του οργανισμού.
- Περιορισμοί στη διανομή κερδών. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις συγκροτούνται συχνά με τη μορφή ενώσεων που δεν μπορούν να διανείμουν κέρδη μεταξύ των μελών ή των εργαζομένων τους. Ή, όπως και οι συνεταιρισμοί σε πολλές χώρες, μπορούν να διανέμουν ένα περιορισμένο ποσό — αποφεύγοντας, βεβαίως, την τάση της μεγιστοποίησης του κέρδους.

Οι δείκτες διακυβέρνησης συνδέονται με:

- Υψηλό επίπεδο αυτονομίας. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις δημιουργούνται από μια ομάδα ατόμων βάσει ενός αυτόνομου σχεδίου και διοικούνται από τα άτομα αυτά. Μπορεί να δέχονται δημόσιες χρηματοδοτήσεις, αλλά δεν διοικούνται άμεσα ή έμμεσα από δημόσιες αρχές ή άλλους οργανισμούς (ομοσπονδίες, ιδιωτικές επιχειρήσεις κ.λπ.). Έχουν το δικαίωμα λόγου (‘φωνή’) και δικαίωμα διακοπής της δραστηριότητά τους (‘έξοδος’).
- Η εξουσία στη λήψη αποφάσεων δεν βασιζείται στην ιδιοκτησία του κεφαλαίου. Αυτό το κριτήριο αναφέρεται γενικά στην αρχή ‘ένα μέλος, μία ψήφος’ ή σε μια διαδικασία λήψης αποφάσεων στην οποία το δικαίωμα ψήφου στο ανώτατο όργανο δεν κατανέμεται ανάλογα με τις μετοχές. Μολονότι οι κάτοχοι κεφαλαίου έχουν λόγο, οι αποφάσεις λαμβάνονται κατά κανόνα από όλους τους εμπλεκόμενους φορείς, ισότιμα.
- Συμμετοχική διακυβέρνηση. Συμμετοχή διαφορετικών ομάδων οι οποίες επηρεάζονται από τη δραστηριότητα. Η εκ-

προσώπηση και η συμμετοχή των χρηστών ή των πελατών, η επιρροή των διαφόρων ενδιαφερομένων στη λήψη αποφάσεων και η συμμετοχική διαχείριση αποτελούν συχνά σημαντικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών επιχειρήσεων. Σε αρκετές περιπτώσεις, ένας από τους στόχους των κοινωνικών επιχειρήσεων είναι η προώθηση της δημοκρατίας σε τοπικό επίπεδο μέσω της οικονομικής δραστηριότητας.

Η προώθηση της δημοκρατικής αλληλεγγύης

Το κύριο γνώρισμα αυτής της δεύτερης εκδοχής της κοινωνικής επιχείρησης είναι ότι διευρύνει το κοινωνικό ζήτημα, λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο το πρόβλημα της φτώχειας, αλλά και τους παράγοντες που εντείνουν τις ανισότητες. Ριζωμένη στην κοινωνική οικονομία, με τις διαφοροποιήσεις της που αντικατοπτρίζουν τις ιστορικές μορφές της, από τους συνεταιρισμούς μέχρι τις ομάδες αλληλοβοήθειας και τις εθελοντικές συσσωματώσεις, η κοινωνική επιχειρηματικότητα σε αυτή την εκδοχή διαχωρίζει τη θέση της από τη φιλανθρωπική έννοια. Η θέση που της έχει αναγνωριστεί αποτελεί μέρος της ιστορίας της δημοκρατικής αλληλεγγύης, των συλλογικών δράσεων που καθοδηγούνται από ελεύθερους και ίσους απέναντι στον νόμο πολίτες, οι οποίοι επιδιώκουν ένα συλλογικό αγαθό. Επιπλέον, οι ανισότητες που αντιμετωπίζουν οι κοινωνικές επιχειρήσεις σε αυτή τη δεύτερη εκδοχή δεν είναι μόνο κοινωνικής φύσης, αλλά μπορεί να αφορούν πολιτισμικές διακρίσεις ή περιβαλλοντικές βλάβες που επίσης θέτουν σε κίνδυνο την ισότητα ενώπιον του νόμου.

Η αναφορά σε οργάνωση και συνεργατική επιχειρηματικότητα αντικαθιστά τη μελέτη της προσωπικότητας του ιδρυτή. Σχετιζόμενη με τα 'κοινά', όπως ορίζονται από την Ostrom, η κοινωνική επιχείρηση στην περίπτωση αυτή διοικείται από κανόνες που θεσμίζονται από τη συλλογικότητα και μπορεί να επεκταθούν, σύμφωνα με τους Bacchiaga και Borzaga (2001), ακόμα και σε συν-ιδιοκτησία του φορέα από τους εμπλεκόμενους φορείς. Το παραπάνω έχει ήδη μεταφραστεί σε πρόσφατη νομοθεσία για τους κοινωνικούς συνεταιρισμούς σε διάφορες χώρες.

Σε αυτή την εκδοχή η κοινωνική επιχειρηματικότητα δεν αναπτύσσεται αποκλειστικά μέσα από την προώθηση των βέλτιστων πρακτικών του εμπορίου, την εξασφάλιση υποστήριξης από ιδρύματα ή μιμούμενη επιχειρηματίες αλλά είναι ανοικτή στη συνάρθρωση δημόσιων πολιτικών. Αν οι κοινωνικές επιχειρήσεις προχωρήσουν στην επιλογή να καλέσουν τα ιδρύματα για συνέργειες, δεν θα πρέπει να καθορίζουν εκείνα την πορεία της δράσης, αλλά θα πρέπει να συμπληρώνουν τον δημόσιο χαρακτήρα μιας δραστηριότητας, ενώ παράλληλα θα ήταν χρήσιμο να εξετάζονται τα όρια και οι ελλείψεις μιας τέτοιου τύπου συνέργειας.

Η κοινωνική επιχείρηση, εγγεγραμμένη στη γενεαλογία της κοινωνικής οικονομίας, αντανακλά την κληρονομιά της: επιμένει στη συλλογική ιδιοκτησία και στον συνδυασμό μιας ένωσης προσώπων με την επιχειρηματικότητα. Εντοπίζονται, όμως, και εδώ περιορισμοί λόγω της επικέντρωσης αυτής της εκδοχής στην οργανωτική διάσταση. Παρόλο που ο συγκεκριμένος τύπος επιχείρησης έχει ξεκάθαρα χαρακτηριστικά μέσω των περιορισμών που επιβάλλονται στη διανομή των κερδών και των εξουσιών που (δεν) αποδίδονται στην ιδιοκτησία του κεφαλαίου, ο τύπος της οικονομίας που αρμόζει στη συνεργατική επιχείρηση προσδιορίζεται μόνο αφηρημένα. Η αλληλεγγύη της έχει πραγματικά δημοκρατικό χαρακτήρα εξαιτίας του ρόλου που αποδίδεται στη συλλογική βοήθεια και στον συνεργατισμό, γεγονός που τη διακρίνει από τη φιλανθρωπία. Ωστόσο, η θεμελίωσή της δεν είναι τόσο σαφής, καθώς βασίζεται σε δύο τύπους ενδιαφέροντος, το συλλογικό ή το γενικό. Η συνεργατική επιχείρηση έχει τεθεί στο επίκεντρο της θεωρητικοποίησης της κοινωνικής οικονομίας λόγω της εγγενούς εμπιστοσύνης στον οργανισμό ως φορέα αλλαγής, αλλά οι ορισμοί της οικονομίας και της αλληλεγγύης στους οποίους βασίζεται παραμένουν ασαφείς.

Επιπλέον, υπάρχει κάποια αβεβαιότητα όσον αφορά την πολιτική διάσταση. Η λειτουργία της χαρακτηρίζεται ενίοτε ως δημοκρατική με βάση το μοναδικό κριτήριο της ισότητας μεταξύ των μελών. Αυτή η αναγκαία συνθήκη, όμως, δεν επαρκεί για να πυροδοτήσει την κοινωνική αλλαγή. Θα ήταν χρήσιμο να συνεχι-

στεί η εξέταση τρόπων δράσης ικανών να ενισχύσουν την εσωτερική συλλογική ιδιοκτησία και να επιτρέπουν τις διαβουλεύσεις για νέες θεσμικές πλαισιώσεις.

Η δυσκολία ενσωμάτωσης των επιχειρημάτων του Νότου

Η προσέγγιση της κοινωνικής επιχειρηματικότητας που διατυπώνεται από το EMES δεν λαμβάνει ουσιαστικά υπόψη όλες τις πτυχές της διεθνούς πραγματικότητας. Ενώ στην Αφρική, τη Νότια Αμερική και την Ασία έχουν αναπτυχθεί πολλά επιχειρήματα αυτού του είδους, δεν καταλαμβάνουν αρκετό μερίδιο στην εννοιολογική τους ανάπτυξη. Ως εκ τούτου, εφαρμόστηκαν εκεί ουσιαστικά οι δυτικές προσεγγίσεις που περιγράφονται παρακάτω. Όπως παραδέχθηκε εξαρχής το EMES, οι προσεγγίσεις αυτές πρέπει να προσαρμοστούν ώστε να αντανακλούν την εξέλιξη των διαφόρων πρακτικών, στην Ευρώπη και αλλού. Οι χωρικές και χρονικές εκτιμήσεις σχετικά με το μέγεθος του φαινομένου αποτελούν ένα γρίφο για γερούς λύτες εξαιτίας της ποικιλομορφίας και των διαπολιτισμικών διαφορών. Αυτή η ‘ανοικτότητα’ επηρέασε την ευρωπαϊκή προσέγγιση της κοινωνικής επιχείρησης, ως προς τον συνδυασμό οικονομικών αρχών και δημόσιων πολιτικών που καθορίζουν τους κανόνες της παραγωγής, της αυτονομίας και του ρίσκου. Η προσπάθεια συνεχίζεται χάρη στις δραστηριότητες που συνδιοργανώνονται μαζί με το RILESS [Red de investigadores latinoamericanos de economia social y solidaria] και με την ένταξη μη ευρωπαϊκών μελών στο δίκτυο EMES. Τέλος, χάρη στο έργο ICSEM [International Comparative Social Enterprise Models] έχουν υλοποιηθεί πολλά διεθνή συνέδρια και πλατφόρμες συζητήσεων για να καταστεί δυνατός ο διαπολιτισμικός διάλογος. Από την άποψη αυτή, η επιστημολογία του Νότου, η οποία απορρέει από μια κοινωνιολογία των απουσιών και των αναδύσεων, μπορεί να αποδειχθεί χρήσιμη, διότι εγκαταλείπει το μονοπώλιο των ‘κυρίαρχων αντιλήψεων του δυτικού μοντερνισμού’ και δέχεται ‘υποβαθμισμένες εκδοχές της οικονομίας που έχουν καταδικαστεί σε σιωπή’ (Santos, 2011: 33). Η κοινωνιολογία των απουσιών συνίσταται στη μελέτη που εξη-

γεί ότι αυτό που δεν υπάρχει στην πραγματικότητα παράγεται ενεργά ως ‘μη υπάρχον’, δηλαδή ως μη έγκυρη εναλλακτική λύση σε σχέση με αυτό που υπάρχει. Η κοινωνιολογία της ανάδυσης πραγματεύεται τις εναλλακτικές λύσεις που αναγνωρίζονται ως πραγματικές δυνατότητες. Επεκτείνει το παρόν προσθέτοντας ρεαλιστικές μελλοντικές δυνατότητες στην υπάρχουσα πραγματικότητα και ελπίδες που δημιουργούνται από αυτές τις δυνατότητες. Το ζητούμενο είναι να επεκταθεί, συμβολικά, η σημασία της γνώσης, των πρακτικών και των φορέων με στόχο τον εντοπισμό των τάσεων που θα αναδυθούν στο μέλλον (Santos 2016). Αυτό σημαίνει ότι χρειάζεται να εστιάσουμε την προσοχή μας σε κοινωνικές ιστορίες που έχουν αμφισβητηθεί ή έχουν αγνοηθεί, και να τις λάβουμε υπόψη. Η άποψη αυτή δεν εξαντλείται σε ορισμένες περιοχές του κόσμου. Οι χώρες του Νότου έχουν σίγουρα πληγεί περισσότερο από διάφορες μορφές εξοβελισμού και διακρίσεων, αλλά ο Νότος υπάρχει και στον Βορρά, όπως υπάρχουν και οι ολιγαρχίες του Νότου που επωφελούνται από την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων. Η επιστημολογία του Νότου ασχολείται με ολοκληρωμένο τρόπο όχι μόνο με τις εμπειρίες ζωής στον γεωγραφικό Νότο, αλλά με το σύνολο όλων εκείνων που έχουν νοηματοδοτηθεί με ένα πολύ συγκεκριμένο τρόπο από τα κυρίαρχα πλαίσια ανάλυσης, προκειμένου να κατανοηθούν εκ νέου.

3. Κοινωνική επιχείρηση και αλληλέγγυα οικονομία

Η θεμελίωση της αλληλέγγυας οικονομίας ξεκίνησε από κοινού στη Νότια Αμερική και στην Ευρώπη (Singer 2006, Eme & Laville 2006, Laville & Gaiger 2009), επεκτείνοντας τις θεωρητικές αρχές της κοινωνικής οικονομίας δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στην οικονομία και την πολιτική με την ευρεία και ουσιαστική έννοια, προκειμένου να διαφοροποιηθεί από τις έννοιες που διέπνεαν τη βιβλιογραφία του 20ού αιώνα.

*Μια υποστασιακή προσέγγιση*¹⁰

Η ορθόδοξη προσέγγιση για τα οικονομικά μπορεί να χαρακτηριστεί ως φορμαλιστική. Την κεντρική θέση στην ανάλυση καταλαμβάνει η σπάνη, ενώ το υλικό συμφέρον συνιστά το κίνητρο των ατομικών επιλογών.

Η συμβατότητα των δύο εξασφαλίζεται από τον μηχανισμό της προσφοράς και της ζήτησης. Η φόρμουλα αποκαλύπτει ένα οικονομικό σόφισμα, που συγχέει τα οικονομικά με τους μηχανισμούς της αγοράς. Ωστόσο, υπάρχει μια άλλη πιο ουσιαστική —η υποστασιακή [substantial]— προσέγγιση της οικονομίας που βασίζεται σε ορισμένες αρχές της οικονομικής συμπεριφοράς (η αγορά υπάρχει, αλλά το ίδιο ισχύει και για την αναδιανομή, την αμοιβαιότητα και την οικιακή μέριμνα). Ο Polanyi (2008, 2011) ήταν αυτός που ανέδειξε τις διαφορές ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις και διατύπωσε συνθετικά τις ανθρωπολογικές παρατηρήσεις που εδραίωσαν και επιβεβαίωσαν το ανορθόδοξο πρόταγμα μιας ουσιαστικής οικονομίας. Εστίασε στην κριτική της νεωτερικότητας ως κοινωνίας της αγοράς, ωστόσο απέφυγε να στηριχθεί σε αυτή την πλουραλιστική ανάλυση για την κατανόηση των σύγχρονων οικονομιών. Οι συμβολές των νοτιοαμερικανών

10. Σ.τ.Μ. ‘Ο Polanyi θεμελίωσε τη διάκριση μεταξύ της “υποστασιακής” [substantialist] και της “φορμαλιστικής” προσέγγισης στην οικονομία. Κατά την πρώτη, την υποστασιακή προσέγγιση, η οικονομική δραστηριότητα ορίζεται ως η θεσμισμένη ανταλλαγή μεταξύ ανθρώπου και φύσης, επιλέγει δηλαδή έναν πραγματολογικό —αναφέρεται στις υλικές δυνάμεις που κινητοποιεί ο άνθρωπος για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του— και έναν ολιστικό-κοινωνιοκεντρικό ορισμό — εντάσσει την οικονομική δραστηριότητα εντός των κοινωνικών θεσμών. Κατά τη δεύτερη, τη φορμαλιστική προσέγγιση, η οικονομική επιστήμη είναι η μελέτη της ορθολογικής συμπεριφοράς με την οποία το άτομο συνδυάζει περιορισμένα μέσα με εναλλακτικές χρήσεις για να επιτύχει όσο το δυνατόν περισσότερους σκοπούς, διατύπωση που αποτελεί τον κυρίαρχο ορισμό του αντικειμένου των νεοκλασικών οικονομικών μέχρι και σήμερα’. Σκομβούλης Μ. (2015). Karl Polanyi, Ο μεγάλος μετασχηματισμός: Ανθρωπολογική και ιστορική κριτική της οικονομίας της αγοράς. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 16: 285-310. <https://doi.org/10.12681/sas.890>

συγγραφέων είναι καθοριστικές εν προκειμένω, ιδίως όσον αφορά την έννοια της λαϊκής οικονομίας, η οποία αποτέλεσε μια από τις θεμελιώδεις βάσεις για τη γένεση της αλληλέγγυας οικονομίας (Coraggio 2011, Quijano 2008, Razeto 1993).

Όσον αφορά την πολιτική πτυχή του θέματος, μια πρώιμη σχολή σκέψης την αναγάγει αποκλειστικά στο σύστημα των Δημόσιων Αρχών. Δηλώνει συγκεκριμένα ότι σε μια δημοκρατική κοινωνία πρέπει να υπάρχει το μονοπώλιο της νόμιμης βίας, χρησιμοποιώντας τον όρο του Weber, δηλαδή ένα συντονιστικό όργανο που θα διασφαλίζει ότι η κοινωνία δεν θα καταλήγει σ' έναν πόλεμο όλων εναντίον όλων και ότι θα τηρούνται οι κανόνες της. Ωστόσο, μια δεύτερη σχολή σκέψης επιμένει ότι η πολιτική αρένα εμπεριέχει δημόσιους χώρους όπου οι άνθρωποι συναντιούνται για να καθορίσουν τους κανόνες που θα διέπουν τον κοινό τους κόσμο. Παραλληλίζοντας όσα ειπώθηκαν για την οικονομία, η ενσωμάτωση των δημόσιων χώρων στην πολιτική επιτρέπει τη μετάβαση από μια τυπολογική έννοια, με επίκεντρο την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, σε έναν ουσιαστικό ορισμό που συνεκτιμά τη συμμετοχή των πολιτών. Η σημασία των δημόσιων χώρων τονίζεται στην πολιτική φιλοσοφία της Βόρειας Αμερικής στη Fraser (2005) και της Νότιας Αμερικής στον Avritzer (2002), καθώς και στην Ευρώπη με την Arendt (1961) και τον Habermas (1993).

Αυτή η οπτική διαφέρει από ένα αναγωγικό παράδειγμα που βασίζεται στην έκφραση ατομικών προτιμήσεων και που ερμηνεύει τη δημοκρατία μέσα από διαθέσιμες επιλογές προς ψήφιση. Διευρύνει την πολιτική διαδικασία, για να συμπεριλάβει φόρουμ συζητήσεων τα οποία προέρχονται από ένα διαβουλευτικό μοντέλο που δίνει έμφαση στην επιμέρους υποκειμενικότητα η οποία εμπλέκεται στη διαμόρφωση απόψεων και αποφάσεων. Ενώ οι δυτικές αντιλήψεις που επηρεάστηκαν από την Arendt ευνοούν την ύπαρξη μιας αυτόνομης πολιτικής θεωρίας, επιφυλακτικής απέναντι στη διαστρέβλωσή της από την οικονομία, οι νοτιοαμερικανοί συγγραφείς, όπως οι Sousa Santos και Rodriguez Garavito (2013), ξεπερνούν τα όρια που διαχωρίζουν την πολιτική από την οικονομική σφαίρα. Επεκτείνοντας τη συλλογιστική

της Fraser (2005: 107-144) με την οποία οι λαϊκοί δημόσιοι χώροι αντιμετωπίζουν αναγκαστικά κοινωνικοοικονομικά ζητήματα, αναλύουν πρωτοβουλίες για τη βελτίωση της καθημερινής ζωής μέσω δημοκρατικών και κοινωνικοοικονομικών διαδικασιών οι οποίες δεν μπορούν να διαχωριστούν.

Για να αντιμετωπίσουν αυτά τα ζητήματα, δώδεκα ερευνητές από τέσσερις ηπείρους εργάστηκαν για να καθορίσουν τα βήματα μιας διαδικασίας που θα αντικατοπτρίζει περισσότερο την πολυπολιτισμικότητα κατά την ανάπτυξη ενός θεωρητικού πλαισίου για την κοινωνική επιχείρηση. Οι Coraggio et al. (2016) παρέχουν μια βάση αναστοχασμού συμβατή με τις θεωρίες που διατυπώνονται στη δεύτερη εκδοχή (Σ.τ.Μ.: κοινωνική επιχειρηματικότητα και κοινωνική οικονομία) που αναφέρθηκε παραπάνω, καθώς εκκινούν από τα ίδια κριτήρια. Επαναδιατυπώνοντας τα κριτήρια αυτά, η παρούσα εργασία ενθαρρύνει ωστόσο την περαιτέρω έρευνα. Η βασική υπόθεση είναι ότι οι έννοιες αντικατοπτρίζουν ένα πλαίσιο και ότι η ποικιλία των καταστάσεων θα πρέπει να οδηγήσει στην αμφισβήτηση των υφιστάμενων θεωριών αντί στην εφαρμογή προκαθορισμένων πλαισίων. Αυτή η τρίτη εκδοχή, επομένως, απαιτεί την αναδιατύπωση των εννέα κριτηρίων του ιδεατού τύπου που επεξεργάστηκε η EMES.

Καθώς πρόκειται για μια αναδυόμενη έννοια, απαιτείται μεγαλύτερη επεξεργασία για την περαιτέρω ανάλυση των ερωτημάτων που θέτει.

Αναδιατύπωση των δεικτών

Πρώτον, οι οικονομικοί δείκτες που αρχικά προτάθηκαν από το δίκτυο EMES επηρεάστηκαν από τη συζήτηση για την αλληλέγγυα οικονομία. Όπως ορίζεται σε μια θεωρητική κοινωνικοοικονομική προσέγγιση (Laville & Nyssens 2001: 312-332), αναδεικνύεται ο ρόλος του υβριδισμού ανάμεσα στις οικονομικές αρχές. Η αναζήτηση πόρων για την υλοποίηση ενός έργου προϋποθέτει την υπέρβαση του πλαισίου της αγοράς και της αναδιανομής, τα οποία από μόνα τους δεν αρκούν. Χωρίς να παραγνωρίζονται οι δυνατότητες που είναι σύμφυτες με τις θεσμικές δομές που εμπει-

ριέχουν αυτές τις δύο αρχές, θα πρέπει να προστεθούν σε αυτές οι πόροι που αντλούνται από την αμοιβαιότητα (Servet 2013), καθώς και από την οικιακή διαχείριση [householding] (Hillenkamp 2003). Βέβαια, οι δύο αυτές αρχές από μόνες τους δεν εκφράζουν την επιδίωξη για ισότητα, αλλά ένα συνολικό όραμα που περιλαμβάνει την παραγωγική και την αναπαραγωγική σφαίρα και ανοίγει τον δρόμο προς τις κατάλληλες συνθήκες, επιτρέποντας τη συμμετρία και το μοίρασμα που είναι συνυφασμένα με την αμοιβαιότητα και την οικιακή μέριμνα για τη μείωση των ανισοτήτων. Η επιμονή σε αυτή την προϋπόθεση οδηγεί στην απαραίτητη συζήτηση που απαιτείται για τη σύζευξη των οικονομικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών πτυχών. Η συναίνεση για τις τρεις αυτές πτυχές στο πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης, που εγκρίθηκε στις Διασκέψεις Κορυφής της Γης από το 1992 έως το 2012, επικρίθηκε για έλλειψη σαφήνειας ως προς τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, οι οποίες σε μια καπιταλιστική επιχείρηση παραμένουν αποκλειστική υπόθεση των επενδυτών (Van Griethuysen 2010: 60-79). Περισσότερο από το οικονομικό ρίσκο των ιδρυτών, η ικανότητα να αποφασίζουν την ιεράρχηση αυτών των τριών πτυχών μέσω διαβουλεύσεων καθορίζει την εσωτερική λειτουργία των κοινωνικών επιχειρήσεων. Ένα παράδειγμα είναι η κοινή επιλογή που έχει παρατηρηθεί σε όλες τις ηπείρους να προστατευθεί το περιβάλλον, εκεί όπου διάφοροι τρόποι αγροτικής παραγωγής έρχονται σε σύγκρουση. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις της οικολογικής γεωργίας, αντιμέτωπες με τις βλαπτικές επιπτώσεις της μαζικής παραγωγής, δίνουν προτεραιότητα στην αειφορία της φύσης. Ομοίως, η αποστολή στους αγρότες βιολογικών σπόρων που μπορούν να αναπαραχθούν ελεύθερα, αποτελεί μέρος των Κοινών Αγαθών, μια αντίδραση στις ‘περιφράξεις’ που δημιουργεί η χημική γεωργία, η οποία αναγκάζει τους αγρότες να αγοράζουν ιδιωτικούς σπόρους σε περιοδική βάση. Επιπλέον του επιχειρηματικού ρίσκου, λοιπόν, η ιδιαιτερότητα των κοινωνικών επιχειρήσεων είναι ότι δημιουργούν οικονομικά προσανατολισμένες δραστηριότητες, για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Weber (1995: 101-102, 130), δηλαδή οικονομικές δραστηριότητες που θεωρούνται το μέσο για άλλου είδους σκοπούς.

Αυτή η εκδοχή της κοινωνικής επιχείρησης αναδεικνύει, πάνω απ' όλα, μορφές λαϊκής αυτοοργάνωσης που συμβολικά απαξιώθηκαν μετά τον 19ο αιώνα, προκειμένου να φυσικοποιηθεί ο καπιταλισμός ως το νέο μοντέλο της σύγχρονης οικονομίας. Ανακαλώντας αυτή την απουσία μετά την εκτόπιση της λαϊκής οικονομίας ως αρχαϊκής, ξαναβρίσκουμε το ίχνος της χωρίς να την μετατρέπουμε σε ένα είδος 'ξυπόλυτου καπιταλισμού' (DeSoto 1994), ούτε να την φαντασιωνόμαστε ως μια άτυπη οικονομία της αγοράς (Fontaine 2014). Αντιθέτως, σηματοδοτεί την επαναφορά όλων των οικονομικών αρχών στη δράση (Servet & Hillenkamp 2015). Η επαναφορά της κοινωνικής επιχείρησης στο πλαίσιο της λαϊκής οικονομίας μπορεί να αποκτήσει ισχύ από μια οικονομική ανθρωπολογία που έρχεται σε ρήξη με την εξελικτική πίστη στην ανάπτυξη των σταδίων. Όπως παρατήρησε ο Meek (1976), η θεωρία των τεσσάρων σταδίων ανάπτυξης (κυνήγι, κτηνοτροφία, γεωργία και εμπόριο) δημιούργησε μια ιστορία της ανθρώπινης εξέλιξης που εμπόδιζε τη σύλληψη πολυποικίλων τύπων οικονομιών. Ξεκινώντας από τον Smith, μια ριζική ασυνέχεια τίθεται μεταξύ των διαφόρων σταδίων, το πρώτο αποτελεί ένα είδος σπάνης, το τελευταίο αφορά τον πλούτο και την αφθονία.

Δεδομένου ότι η πρόοδος σε αυτό το τελευταίο στάδιο ισοδυναμεί με τη μεγέθυνση, τα προηγούμενα στάδια ανάγονται σε ένα παρελθόν και δεν έχουν τίποτα σημαντικό να προσφέρουν στη σύγχρονη κοινωνία. Σε αντίθεση με τον εξελικτισμό, η λαϊκή οικονομία περιλαμβάνει οικονομικές δραστηριότητες και κοινωνικές πρακτικές που τίθενται σε εφαρμογή από ομάδες πολιτών 'με σκοπό την εξασφάλιση των βασικών υλικών και άυλων αναγκών χρησιμοποιώντας τη δική τους εργασία και τους διαθέσιμους πόρους' (Sarria Icaza & Tiriba 2006). Για τον λόγο αυτόν, για τον Coraggio (2006) πρόκειται για μία *Οικονομία της εργασίας* που αντιστέκεται στην καπιταλιστική τυποποίηση και τείνει προς μία πολυμορφία σύμφυτη με τις τοπικές ιδιαιτερότητές της. Η διαρκής εργασία των μελών της συνδυάζεται με την επαγγελματική εξειδίκευση και με τον συλλογικό τρόπο οργάνωσης. Άρα δεν είναι το ελάχιστο ποσό αμειβόμενης εργασίας που

καθορίζει το κριτήριο, αλλά η πολυδιάστατη εργασία. Επιπλέον, η ένταξη σε ένα τυπικό πλαίσιο δεν είναι πλέον απαραίτητη, καθώς στην Αφρική και στη Νότια Αμερική βρίσκονται οι μεγαλύτερες άτυπες κοινωνικές επιχειρήσεις (Gaiger 2013). Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τις φεμινιστικές μελέτες, προτεραιότητα αποτελεί να συντονιστούν η παραγωγή και η αναπαραγωγή, όπως προαναφέρθηκε, και να απορρίψουμε τον διαχωρισμό μεταξύ επίσημης και ανεπίσημης οικονομίας.

Δεύτερον, οι κοινωνικοί δείκτες μπορούν επίσης να εξεταστούν με μια ‘ουσιαστική’ έννοια. Η οικονομία πηγάζει από μια θεσμίζουσα διαδικασία η οποία διαμορφώνει κανόνες που διέπουν την αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων και τη σχέση τους με το περιβάλλον. Η επινόηση της κοινωνικής διάστασης στις νεωτερικές κοινωνίες είναι αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, και συνεπώς δεν μπορεί να περιοριστεί σε ένα σύνολο ποσοτικοποιημένων αναγκών. Στην αδυσώπητη ένταση μεταξύ καπιταλισμού και δημοκρατίας, όπως την αντιλαμβάνεται ο Habermas (1998: 379), το κοινωνικό είναι μια ιστορική κατηγορία που παρήγαγε ένα προστατευτικό σώμα το οποίο τον 20ό αιώνα έγινε το κράτος πρόνοιας. Όταν, όμως, ο δυϊσμός μεταξύ του καπιταλισμού της ελεύθερης αγοράς και του κράτους πρόνοιας ξεφεύγει από τα όρια αντοχής του, η εμφάνιση της κοινωνικής επιχειρηματικότητας δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί απλώς μέσω μιας ‘λειτουργικής λογικής’. Τίθεται υπό αίρεση, έτσι, η αυτόνομη φύση της κοινωνικής κατηγορίας και δεν αρκείται στην απλοϊκή άμβλυση των επιπτώσεων της ανεργίας ή των αποκλεισμών. Στην προοπτική της αλληλέγγυας οικονομίας οι διαστάσεις του μετασχηματισμού και της επιδιόρθωσης (Blanc & Fare 2012: 76) διαπλέκονται με διαφορετικούς τρόπους ανάλογα τις εμπειρίες.

Η σύνθεση αυτή μεταξύ μετασχηματισμού και επιδιόρθωσης αποκαλύπτει, επίσης, μια αλλαγή στην ερμηνεία της κοινωνικής αλλαγής: Η επανάσταση που σημάδεψε τον 20ό αιώνα ακολουθείται από το παράδειγμα της ‘μετάβασης’ και της ‘φροντίδας’, το οποίο βλέπει επιφυλακτικά το πέρασμα από το παλιό στο νέο, επιτάσσει το ενδιαφέρον για τον Άλλον, αντικαθιστά την εμμο-

νή για το νέο και την προμηθεϊκή¹¹ θεώρηση της ανθρωπότητας που αυτή συνεπάγεται. Από αυτό προκύπτει ότι οι σχεδιαζόμενες αλλαγές πρέπει να αποδεσμευτούν από την ιδέα μιας παγκόσμιας εναλλακτικής πρότασης και να στοχεύσουν σε πολλαπλές εναλλακτικές (Santos & Rodriguez Garavito 2013: 129), ενώ παράλληλα πρέπει να εξασφαλίζουν βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης (Gaiger 2006: 350-353, França Filho et al. 2006). Αυτή η αναδυόμενη ευαισθητοποίηση συμπίπτει με τις επισημάνσεις που απευθύνει ο φεμινισμός του Νότου προς τον φεμινισμό του Βορρά. Τι επισημαίνει; Ότι επικεντρώνεται υπερβολικά σε ζητήματα ταυτότητας και δεν λαμβάνει υπόψη τους περιορισμούς της καθημερινότητας. Με λίγα λόγια, επερωτά τη στάση διαμαρτυρίας του ‘όλα ή τίποτα’ που είναι τόσο διαδεδομένη στην κλασική δυτική κριτική, διότι συσκοτίζει ‘τους σιωπηλούς μετασχηματισμούς’ που περιέχουν ‘τους νέους σπόρους της δυνατότητας’ (Jullien 2009: 156-158). Σε αυτή την εκδοχή της κοινωνικής επιχείρησης βρίσκουμε χώρο για την αυτονομία μέσω της αυτοοργάνωσης. Αυτή η προσέγγιση αγγίζει την αρχή των Κοινών [Commons], υπό την έννοια ότι η συμμετοχική δυναμική που αναφέρεται στον ιδεατό τύπο του EMES μεταφράζεται ως μια ‘πρακτική θέσμισης’ ή ‘σκόπιμη οικοδόμηση θεσμών’, η οποία ‘συνίσταται πάνω απ’ όλα στη θέσμιση κανόνων δικαίου’ (Dardot & Laval 2014: 440).

Τρίτον, η υποστασιακή προσέγγιση προϋποθέτει την παρουσία πολιτικών δεικτών. Η αναδιαμόρφωση της κοινωνικής διά-

11. Σ.τ.Μ. Ο προμηθεϊσμός είναι ένας όρος που καθιερώθηκε από τον πολιτικό θεωρητικό John Dryzek (βλ. Dryzek, J. (1997). *The Politics of the Earth: Environmental Discourses*. Oxford: Oxford University Press) για να περιγράψει έναν περιβαλλοντικό προσανατολισμό που αντιλαμβάνεται τη Γη ως έναν πόρο του οποίου η χρησιμότητα καθορίζεται κυρίως από τις ανθρώπινες ανάγκες και τα συμφέροντα και του οποίου τα περιβαλλοντικά προβλήματα ξεπερνούντα μέσω της ανθρώπινης καινοτομίας. Σε αντίθεση με άλλες περιβαλλοντικές προοπτικές, ο προμηθεϊσμός δίνει προτεραιότητα στα ανθρώπινα συμφέροντα και ανάγκες έναντι εκείνων των οικοσυστημάτων (όπως στη βαθιά οικολογία) ή των ατομικών αναγκών των πλασμάτων (όπως στον οικοφεμινισμό).

στασης υπό αυτούς τους όρους πράγματι προϋποθέτει μια πολιτική διάσταση, η οποία είναι παρούσα σε πολλές κοινωνικές επιχειρήσεις. Αυτές δεν προορίζονται απλώς να αναλάβουν οικονομικές δραστηριότητες, αλλά περιλαμβάνουν μια δημόσια διάσταση με την έννοια ότι διατυπώνουν δημόσια προβλήματα (Cefaï 2007: 411-466). Το να τις βλέπουμε μόνο ως ιδιωτικού χαρακτήρα εγχειρήματα θα ήταν σαν να τους στερούμε ένα μέρος της φυσιογνωμίας τους. Ως εκ τούτου, μια πληρέστερη περιγραφή τους θα ήταν 'χώροι παραγωγής, δημόσιοι χώροι και τόποι κοινωνικοποίησης'. Για παράδειγμα οι γυναικείες πρωτοβουλίες δεν μπορούν να εξομοιωθούν ούτε με τα πολιτισμικά κινήματα ούτε με τις συμβατικές επιχειρήσεις. Ωστόσο, έχουν την 'ιδιαιτερότητα να συνδυάζουν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό οικονομική δραστηριότητα και πολιτική δράση' (Guérin, Hersent & Fraisse 2011: 17-21).

Υπάρχουν πολλά σχετικά παραδείγματα. Στην Ευρώπη, οι κοινωνικοί συνεταιρισμοί της Νότιας Ιταλίας (Bucolo 2015), τα Συμβούλια Γειτονιάς στη Γαλλία (Gardin 1999), το Δίκτυο Animar στην Πορτογαλία,¹² αποτελούν φορείς που εργάζονται για τον εκδημοκρατισμό των κοινωνικών σχέσεων. Στη Νότια Αμερική, η έννοια της 'αλληλέγγυας κοινωνικής επιχειρηματικότητας' δίνει στην κοινωνική επιχείρηση έναν λαϊκό και μετασχηματιστικό τόνο (Gaiger 2009: 181-187). Όσον αφορά τη θεσμοποίηση, αυτό δεν είναι σταθερό και όπως συνιστά ο Mendell (2013), οι αναδιατάξεις του, καθώς και οι αμφίσημες διαδικασίες που δημιουργούνται από τις καινοτομίες, πρέπει να μελετηθούν για να φανούν τα όρια μεταξύ της αναγνώρισης και της κανονικοποίησης. Ο Coraggio (2015: 233-252) το επιχείρησε αυτό για την κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία σε διάφορες χώρες της Νότιας Αμερικής, αναδεικνύοντας αντιθετικές εθνικές διαδρομές.

12. Σ.τ.Μ. Το Animar είναι ένα δίκτυο που υποστηρίζει την τοπική ανάπτυξη στην Πορτογαλία. Έχει ως μέλη 80 οργανισμούς και 110 άτομα και λειτουργεί ως κόμβος για τη διάδοση και την ανταλλαγή εμπειριών, βέλτιστων πρακτικών και πολιτικής στον τομέα της τοπικής ανάπτυξης και της αλληλέγγυας οικονομίας.

Στην Αργεντινή η κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία είναι μια νέα τάση που προωθείται από ένα ενεργό κοινωνικό κράτος. Στη Βραζιλία η αλληλέγγυα οικονομία αμφιταλαντεύεται μεταξύ της αντίληψης του να βοηθήσει τους οικονομικά ασθενέστερους και της ίδρυσης ενός κινήματος για τα πολιτικά δικαιώματα. Καινοτόμες πρακτικές στο θεσμικό πλαίσιο, όπως το Σύνταγμα της Βολιβίας και του Ισημερινού, περιέχουν επίσης σημαντικές προτάσεις σχετικά με τη νομοθετική έκφραση της αλληλέγγυας οικονομίας στο πλαίσιο μιας πλουραλιστικής οικονομίας, η οποία νοείται ως μέσο για το 'ευ ζην' (buen vivir) (Acosta 2016: 197-206). Εν τέλει, η αιχμή της αλληλέγγυας οικονομίας και των συνακόλουθων κοινωνικών επιχειρήσεων δεν έγκειται αποκλειστικά στις οικονομικές επιδόσεις. Εμπεριέχει την ικανότητά τους να τροποποιούν το θεσμικό πλαίσιο, λαμβάνοντας υπόψη ότι η συσχέτιση της καινοτομίας με τον κοινωνικό μετασχηματισμό βρίσκεται στο επίκεντρο του προβλήματος (Klein, Laville & Moulaert 2014, Ferrarini 2016).

Ο συνδυασμός προστασίας και χειραφέτησης

Η φιλοσοφία ζωής των Άνδεων, όπως είναι γνωστή μέσα από το 'el buen vivir' και το *assumak qamaña aymara*,¹³ συγκλίνουν με την έννοια της διαβίωσης που εκφράζει ο Polanyi, συνδυάζοντας την απασχόληση με την εξέλιξη της ζωής και την 'ευδαιμονία' του Αριστοτέλη. Αυτή η κατάφαση, το συμβολικό αντίθετο του στόχου της 'μεγέθυνσης', είναι προφανώς δύσκολο να μεταφραστεί σε δημόσια πολιτική, διότι προκύπτουν δύο εμπόδια. Το πρώτο, εμβληματικό για τον Βορρά, επικεντρώνεται στην καταγ-

13. Σ.τ.Μ. 'Αυτές οι έννοιες προϋποθέτουν κοινά πολιτισμικά ήθη και αρμονία μεταξύ των ανθρώπων και της Μητέρας Γης. Το Buen Vivir, ή Living Well, στηρίζεται σε αξίες που αντιπροσωπεύουν τον πολιτισμό για τη ζωή, για τη συμβίωση και για τη συμπληρωματικότητα όχι μόνο μεταξύ των ανθρώπων αλλά και για την αρμονία μεταξύ μας και της φύσης, για την προστασία της κοινοπολιτείας και της ζωής προς όφελος των κοινοτήτων και τα έθνη στο σύνολό τους'. People-centered development and globalization 1 Myrna Cunningham Social Forum- 01-10-2012.

γελία των ημιμέτρων και στη διεκδίκηση μεταρρυθμίσεων από ένα κράτος, του οποίου όμως η φύση δεν αμφισβητείται (Frère 2015), ενώ το δεύτερο, πιο χαρακτηριστικό για τον Νότο, είναι πιο ανοικτό στην επινόηση, αλλά μπορεί να στραφεί προς έναν ιδεαλιστικό ακτιβισμό (Wanderley 2015).

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο διάλογος μεταξύ Νότου και Βορρά είναι τόσο απαραίτητος. Η υπέρβαση αυτών των συμμετρικών εμποδίων απαιτεί την από κοινού διευκρίνιση της ασάφειας που είναι εγγενής στις καθιερωμένες πρακτικές, η οποία μπορεί να αντιμετωπίσει την πολυπλοκότητα της πραγματικότητας γνωρίζοντας ότι η αλλαγή έρχεται αργά, διασφαλίζοντας παράλληλα ότι οι πρωτοβουλίες δεν θα απογυμνωθούν από τον κοινωνικό τους χαρακτήρα.

Αυτές οι πρωτότυπες πρακτικές οδηγούν την κοινωνική επιχείρηση στην εφαρμογή της έννοιας της *θεσμίζουσας επιχειρηματικότητας*,¹⁴ η οποία, αντί να εντάσσεται στο υπάρχον πλαίσιο, το αλλάζει, προκειμένου να αξιοποιήσει δυνατότητες που είχαν προηγουμένως παραμεληθεί (Valéau 2016). Αυτή η ικανότητα ανατροπής των ισομορφισμών μπορεί να παρομοιαστεί με μια επιχειρηματικότητα με κίνητρο τον αγώνα, κατά την έννοια του Neveu (2015), η οποία εντοπίζει ένα πρόβλημα και το καθιστά αντικείμενο δημόσιας συζήτησης. Η θεσμίζουσα επιχειρηματικότητα δεν περιορίζεται σε μια ατομική δέσμευση, μπορεί να ασκηθεί συλλογικά, όπως επισημαίνεται παρακάτω, μέσω της ιδέας της δημιουργίας θεσμών μέσω της πρακτικής.

Πιο συγκεκριμένα, η Κοινωνιολογία των Συσσωματώσεων (Laville & Sainsaulieu 2013) εξηγεί αυτές τις πρακτικές καταδεικνύοντας ότι στηρίζονται σε δράσεις που συγχωνεύονται σε προ-

14. Σ.τ.Μ. Για τον όρο ‘institutional enterprise’ του πρωτότυπου επιλέχθηκε η μετάφραση ‘θεσμίζουσα επιχειρηματικότητα’ σε σαφή ετυμολογική συγγένεια με τη ‘θέσμιση’ του Καστοριάδη και όχι η ‘θεσμική επιχείρηση’, διότι η έννοια εμπεριέχει την εγγενή δυνατότητα της αλλαγής μέσα από το ‘πράττειν’, της ανάδυσης νέων κανόνων και σχέσεων. Οι συγγραφείς εννοούν ότι η ‘θεσμίζουσα επιχειρηματικότητα’ δίνει έμφαση στην κοινωνική φύση της οικονομικής δραστηριότητας και αποτελεί έναν επιπλέον δημόσιο χώρο διαβούλευσης και άσκησης πολιτικής.

τάγματα. Στις ενώσεις —και ειδικότερα στις κοινωνικές επιχειρήσεις— η λογική της δράσης μπορεί να εκδηλωθεί μέσω της αμοιβαίας βοήθειας μεταξύ των συμμετεχόντων που ασχολούνται με το ίδιο ζήτημα ή μέσω κινημάτων που περιλαμβάνουν φορείς με στόχο την αλλαγή της κοινωνίας. Η δράση μπορεί, επίσης, να είναι πολυσυλλεκτική, όταν ποικίλοι τύποι εμπλεκόμενων συμφωνούν σε μια άποψη. Όσο διαφορετικές και αν είναι, όλες αυτές οι διαδικασίες δράσης πηγάζουν από τη δημοκρατική αλληλεγγύη. Η θεσμίζουσα επιχειρηματικότητα οδηγεί τελικά στην εισαγωγή οικονομικών δραστηριοτήτων στην πολιτική ζωή. Με άλλα λόγια, όλες οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των δημόσιων αρχών και των πρωτοβουλιών της κοινωνίας συνεπάγονται αμοιβαίες επιδράσεις, η ένταση και τα χαρακτηριστικά των οποίων ποικίλλουν σημαντικά με την πάροδο του χρόνου (Laville 2000: 531-550). Σε έναν τομέα όπως η κοινωνική ένταξη, οι δρώντες έχουν αποδείξει ότι μπορούν να επηρεάσουν τον προσανατολισμό των δημόσιων παρεμβάσεων (Laville, Lemaître & Nyssens 2006: 272-295). Η αναφορά στην αλληλεγγύη που εμπεριέχεται ήδη στην κοινωνική οικονομία αποφεύγει την αντιπαράθεση της ‘προστασίας’ με τη ‘χειραφέτηση’ στην αλληλέγγυα οικονομία. Ενώ οι κοινωνικές επιχειρήσεις έχουν θεωρηθεί φορείς προστασίας των μη προνομιούχων πληθυσμών, η αποστολή ορισμένων από αυτές τις επιχειρήσεις αποκτά πλήρες νόημα μόνο υπό την έννοια ότι επιθυμούν να υπερβούν την παραδοσιακή ή φιλανθρωπική φροντίδα. Επιστρέφοντας στη σύγχρονη τάση της εμπορευματοποίησης, ο Polanyi (1944) απέδειξε ότι ενέπνευσε αντίρροπα ρεύματα στην κοινωνία. Η Fraser (2013) επεσήμανε στη συνέχεια ότι αυτή η επιδίωξη της ‘προστασίας’ μπορεί να ανοίξει δρόμο στην κυριαρχία νέων εξουσιών που εκ πρώτης να φαίνονται καλοπροαίρετες. Ή, αντίθετα, ισχυρότερες μορφές εξουσίας να είναι ικανές τελικά να ανοίγουν δρόμους προς τη χειραφέτηση (Bacqué & Biewener 2015) των ευάλωτων πληθυσμών. Σε αυτή την τριπλή κίνηση —εμπορευματοποίηση, προστασία, χειραφέτηση— η κοινωνική επιχείρηση, όταν υποστηρίζεται από μια δημοκρατική αντίληψη της αλληλεγγύης, αποδεικνύεται εργαλείο για τη συνένωση της ‘προστασίας’ και της ‘χειραφέτησης’.

Ωστόσο, οι κοινωνικές επιχειρήσεις δεν μπορούν να αποφύγουν τον αφανισμό τους ή τη χειραγώγησή τους, εάν δεν στοχεύουν στους ενδιαμέσους δημόσιους χώρους εκτός από τους δικούς τους αυτόνομους δημόσιους χώρους. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους βοηθούν στην ανίχνευση των τρόπων με τους οποίους αναπτύσσονται και διατηρούνται οι ‘συνεργατικές σχέσεις’ στους ‘αυτόνομους δημόσιους χώρους’, για να δανειστούμε τον όρο που χρησιμοποιεί ο Habermas (1993: XXXII). Χρησιμοποιούν για να συζητάμε και να αποφασίζουμε, ανεξάρτητα από τους μηχανισμούς που καθοδηγούνται από το κεφάλαιο και την εξουσία, για το πώς να ζούμε μαζί, σ’ έναν χώρο όπου οι πολίτες μπορούν να πειραματιστούν και να κρίνουν σε συλλογική βάση.

Αυτή είναι η περίπτωση του Φόρουμ Αλληλέγγυας Οικονομίας της Βραζιλίας, μέσα στο πλαίσιο του οποίου και αιτήματα διαμορφώνονται και διαπραγματεύσεις με τις δημόσιες αρχές εκκινούν. Αυτοί οι κύκλοι συζητήσεων και τα φόρα είναι απαραίτητα για τη δημιουργία συνεργειών μεταξύ των φορέων, των ερευνητών και των πολιτικών. Για παράδειγμα, συναντήσεις όπως αυτή κατέστησαν δυνατή τη μέτρηση της κοινωνικής χρησιμότητας (των φορέων ΚΑΛΟ) με τη χρήση ενός πρωτότυπου σχήματος και όχι με ‘από τα έξω’ τυποποιημένα σχήματα μέτρησης κοινωνικού αντικτύπου (Gadrey 2006). Τα ‘αντιπαραθετικά κοινά’ των υποτελών τάξεων [subaltern counter-publics]¹⁵ χρειάζεται να καθορίζουν τα αιτήματά τους αυτόνομα, αλλά χρειάζονται επίσης ενδιαμέσους δημόσιους χώρους για να διασφαλίσουν ότι αυτά τα αιτήματα μπορούν να επηρεάσουν τις πολιτικές αποφάσεις, όπως σημειώνει η Fraser (2015).

Συμπεράσματα

Οι τρεις εκδοχές που παρουσιάστηκαν, συνοψίζονται ως εξής:

15. Σ.τ.Μ. <https://criticallegalthinking.com/2016/11/06/nancy-fraser-subaltern-counterpublics/>

Πίνακας 3.1: Οι τρεις εννοιολογικές εκδοχές της κοινωνικής επιχείρησης

	Τρίτος τομέας και κοινωνική επιχείρηση	Κοινωνική Οικονομία	Αλληλέγγυα Οικονομία
Στόχος	Μείωση της φτώχειας	Προώθηση της ισότητας ως προς το επίπεδο της θέσης (Ένα άτομο, μία ψήφος)	Προώθηση της ισότητας ως προς την δράση και την ευημερία
Μορφή	Κοινωνική Επιχειρηματικότητα	Συλλογική Επιχειρηματικότητα	Θεσμιζουσα Επιχειρηματικότητα
Επιχείρημα	Απαντήσεις σε κοινωνικές προκλήσεις ανάλογα με την επιχειρηματική σκοπιμότητα	Συνδυασμός της ένωσης προσώπων με οικονομικές δραστηριότητες	Προστασία και χειραφέτηση μέσω δημόσιων διαβουλεύσεων
Μέσα	Επίλυση του κοινωνικού προβλήματος μέσω της ιδιωτικής πρωτοβουλίας	Οργάνωση συλλογικής ιδιοκτησίας	Ανάπτυξη αυτόνομων και ενδιάμεσων δημόσιων χώρων
Τύπος αλληλεγγύης	Κυρίαρχη η φιλανθρωπική αλληλεγγύη	Δημοκρατική αλληλεγγύη	Δημοκρατική αλληλεγγύη

Η διεθνής συζήτηση έχει επικεντρωθεί κυρίως γύρω από τις δύο πρώτες εκδοχές της κοινωνικής επιχείρησης, όπως μαρτυρούν οι θέσεις του ΟΟΣΑ [Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης]. Από το 1999, ο ΟΟΣΑ έχει εκδώσει αρκετές δημοσιεύσεις αναφέροντας ότι η κοινωνική επιχείρηση είναι ‘κάθε ιδιωτική δραστηριότητα προς το δημόσιο συμφέρον, οργανωμένη με επιχειρηματική στρατηγική, της οποίας ο κύριος σκοπός δεν είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους αλλά η επίτευξη ορισμένων οικονομικών και κοινωνικών στόχων’. Αυτή η σύνθετη προσέγγιση χρησιμοποιεί όρους-κλειδιά που τονίζουν σαφώς ένα κράμα μεταξύ της αγγλοσαξονικής και της ευρωπαϊ-

κής έννοιας —αναφέρει το EMES—, αλλά η αυτονομία εξομοιώνεται με συμμόρφωση με τους κανόνες της αγοράς, με τη βιωσιμότητα και με το υψηλό επίπεδο αυτοχρηματοδότησης. Ενώ παραμένει η ανάγκη απάντησης ‘στη ζήτηση για νέους κοινωνικούς τύπους’, που προσδιορίστηκαν τότε από το Forward Studies Unit της E.E. με πρωτοβουλίες τοπικής ανάπτυξης και απασχόλησης (Juan 2000), η κατεύθυνση είναι σε μεγάλο βαθμό προς την κοινωνική ένταξη μέσω οικονομικών μέτρων, γεγονός που προκαλεί αμφισημία. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις είτε θα περιορίζονται στο να επιδιορθώνουν την αυξανόμενη ψαλίδα της κοινωνικής ανισότητας, ειδικευόμενες σε πρόσκαιρα μέτρα για τους ανέργους, ώστε να γίνουν πιο αξιοποιήσιμοι στο μέλλον, είτε αντίθετα θα αποτελούν έναν αυθεντικό τρόπο ικανοποίησης ανικανοποίητων αναγκών, διευρύνοντας την πολυμορφία της επιχειρηματικότητας και των οικονομικών συστημάτων. Παρά τον ασαφή ορισμό, οι δημοσιεύσεις του ΟΟΣΑ αποφεύγουν κάθε κριτική της λειτουργίας της δημοκρατίας. Αδιαμφισβήτητα, αν οι συζητήσεις παραμείνουν περιχαρακωμένες εντός των δύο πρώτων δυτικο-κεντρικών εκδοχών, αυτή η έλλειψη θα διατηρηθεί και στο μέλλον.

Ωστόσο, η δεύτερη εκδοχή κρύβει μια άλλη δυνατότητα. Όπως αναφέρθηκε, έχει ήδη αναθεωρηθεί χάρη στα ζητούμενα που τέθηκαν από την αλληλέγγυα οικονομία, η οποία εμφανίστηκε ταυτόχρονα στον Βορρά και στον Νότο. Υποστηρίζεται ότι η θέση αυτή θα μπορούσε να εξελιχθεί περαιτέρω προς την κατεύθυνση του εμπλουτισμού των προσεγγίσεων της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, λαμβάνοντας υπόψη τις υποβαθμισμένες ή αγνοηθείσες πραγματικότητες. Ο ιδεατός τύπος κοινωνικής επιχείρησης που προκύπτει από την αλληλέγγυα οικονομία μπορεί να αναπτυχθεί αυτοτελώς. Μπορεί, επίσης, να διαπλεχθεί με τα αρχικά κριτήρια του EMES, ώστε να προκύψει ένας ιδεατός τύπος κατάλληλος για την κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία. Αυτό που προέχει είναι να επιτευχθεί ένα συνεκτικό οικοδόμημα βασισμένο στην πολλαπλότητα αυτών των διαμορφώσεων.

Η τρίτη εκδοχή που περιγράφεται παραπάνω αναζωογονεί τις διεθνείς συζητήσεις γύρω από την κοινωνική επιχειρηματι-

κότητα. Η παραδειγματική συζήτηση που προτείνεται στην επιστημολογία του Νότου μπορεί να συνεχιστεί με μια πρόταση, η οποία είναι η αποτίμηση της πολυπλοκότητας. Διαφέρει από μια τυπική, ορθόδοξη μεθοδολογία που βασίζεται στην αναδιάρθρωση και την απλοποίηση της πραγματικότητας απομονώνοντας συστατικά της. Οι σκέψεις που ανοίγονται στην πολυπλοκότητα ξεπερνούν τη θεωρητικοποίηση ή τον επαγωγικό συλλογισμό για να κατευθύνουν την έρευνα. Αντίθετα, διανοίγει μία χαραμάδα για την υβριδοποίηση που εκφράζεται στην ουσιαστική οικονομία, ανοιχτή σε μια πολλαπλότητα οικονομικών συμπεριφορών και στην ουσιαστική δημοκρατία στην αναγνώριση ποικίλων δημόσιων χώρων. Αυτή η έμφαση στην υβριδοποίηση ξεφεύγει από τα θέσφατα της νεωτερικότητας (Latour 2005) και σκιαγραφεί τη δυνατότητα μιας άλλης σχέσης μεταξύ των επιστημών και της κοινωνίας.

Ακολουθώντας αυτή τη γραμμή σκέψης, οι εννοιολογήσεις της αλληλεγγύης θα μπορούσαν να ανανεωθούν. Η αλληλεγγύη στις κοινωνικές επιχειρήσεις έχει επικεντρωθεί υπερβολικά στη στήριξη των ωφελούμενων ή στην εξυπηρέτηση των κοινών συμφερόντων των μελών. Αυτή η εκδοχή της αλληλεγγύης που επιτρέπει την εξάρτηση από τη στήριξη ή παρουσιάζεται ως μια απλή παραλλαγή του αμοιβαίου ή του γενικού συμφέροντος, δεν αρκεί. Το υπάρχον φάσμα των κοινωνικών επιχειρήσεων περιλαμβάνει έναν άλλο τρόπο αντίληψης της αλληλεγγύης. Αναφέρεται σε μια αρχή της κοινωνικής ολοκλήρωσης, απέναντι στην εξουσία και στο κεφάλαιο, όπως ορίζει ο Habermas (1990: 122). Αυτή η μη συμβατική, μη ωφελμιστική δημοκρατική αλληλεγγύη ασχολείται με τον πραγματικό κόσμο, στον αντίποδα της καθεστηκυίας τάξης. Δεν πρόκειται για μια φιλανθρωπική ή ανθρωπιστική παρέμβαση στο περιθώριο του υφιστάμενου συστήματος, με βλέψεις κοινωνικής επιρροής. Η αλληλεγγύη εδώ είναι ένας παράγοντας αντίστασης, μια άλλη μορφή κοινωνικού και πολιτικού δεσμού που αντλεί τη δύναμή του από την αγανάκτηση που προκαλεί το μέγεθος των ανισοτήτων και των αδικιών. Σε αυτό το πνεύμα, ο Honneth (2000) την καθιστά μία από τις τρεις σφαίρες της αναγνώρισης, μαζί με την αγάπη και το δίκαιο.

Αυτή η ισχυρή έννοια της αλληλεγγύης δεν παραμερίζει τη δημόσια διάσταση των εγχειρημάτων, στην οποία οι οικονομικές δραστηριότητες είναι αδύνατον να αποσυνδεθούν από τις κοινωνικές πεποιθήσεις. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις δεν είναι απλοί φορείς, πηγάζουν από σχέδια που στηρίζονται στις έννοιες της θεμιτότητας και της σκοπιμότητας των δράσεων. Σε μια ιδιωτική επιχείρηση με γνώμονα το κέρδος, η λήψη αποφάσεων αποτελεί προνομιακό δικαίωμα των επενδυτών. Οι δημόσιες υπηρεσίες λειτουργούν βάσει προτύπων που θεσπίζονται από τη διαδικασία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Συνεπώς, η κοινωνική επιχειρηματικότητα δεν μπορεί να αναχθεί σε μια ιδιωτική ή γενικού συμφέροντος δραστηριότητα, αλλά είναι το αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης επιχειρηματικότητας με έμφαση στον θεσμίζοντα χαρακτήρα της. Αρχικά, διαμορφώνεται σύμφωνα με μια λογική δημιουργίας θεσμών, η οποία εκφράζεται με κανόνες και προδιαγραφές και βασίζεται στην ευθυγράμμιση σε σχέση με τους στόχους της συλλογικής δράσης.

Επιπλέον, ασκεί πιέσεις στο θεσμικό πλαίσιο για την καταπολέμηση των δυσμενών διακρίσεων κατά ‘πειραμάτων’ που σπάνε τα τείχη που έχουν υψωθεί μεταξύ του οικονομικού και του κοινωνικού τομέα. Με άλλα λόγια, οι κοινωνικές επιχειρήσεις μπορούν να αμφισβητήσουν τις θεσμοθετημένες κοινωνικές μορφές μέσω των ίδιων των προτάσεων που θέτουν σε δημόσιο διάλογο.

Η παρατήρηση αυτή μας οδηγεί να εξετάσουμε εκ νέου το θέμα της επιχειρηματικότητας που εισέρχεται στην τρέχουσα κοσμοθεωρία. Η έμφαση σε αυτή τη μορφή δράσης θα μπορούσε να διευρύνει το χάσμα μεταξύ των οικονομικών και των άλλων κοινωνικών επιστημών. Σε μια προσέγγιση που θα ενσωματώνει τόσο τις οικονομικές όσο και τις κοινωνικές επιστήμες, δεν θα ήταν καλύτερα να φέρουμε κοντά αυτό που εδώ και καιρό έχει διαχωριστεί, δηλαδή την έννοια της επιχειρηματικότητας και την έννοια του κοινωνικού κινήματος; Οι κοινωνιολόγοι που μελετούν τις τρέχουσες κοινωνικές τάσεις συγκλίνουν στο θέμα αυτό, με παρατηρήσεις που περιέχονται στην παρούσα εισήγηση. Οι Pleyers και Capitaine (2016: 11) αναφέρουν: ‘Η διάκρι-

ση που καθιερώθηκε στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 μεταξύ των παραδοσιακών κινημάτων που επικεντρώνονται σε μαζικές οργανώσεις ή εκείνων που προσανατολίζονται στην αναδιανομή και των νέων κοινωνικών κινημάτων που επικεντρώνονται σε ζητήματα ταυτότητας, είναι ελλιπής. Οι εξεγέρσεις που εκκίνησαν το 2010 δεν αποτελούν πλέον νέα κοινωνικά κινήματα. Τα αιτήματά τους είναι βαθιά οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά. Αυτή η ανανέωση της αλληλεγγύης, της συλλογικής δράσης και της δημοκρατίας — υπό ποια μορφή και με ποιους όρους μένει να καθοριστεί' (Pleyers & Capitaine 2016: 13) δεν μπορεί να γίνει κατανοητή απομονώνοντας το εγχείρημα από τη συνολική δυναμική του. Για να αποφευχθεί ο επιστημονικός εγκλωβισμός στις οικονομικές και τις επιστήμες της διοίκησης, η εξέταση των κοινωνικών επιχειρήσεων σε όλη τους την ποικιλομορφία απαιτεί νέους τρόπους προσέγγισης των προβλημάτων, ενσωματώνοντας τόσο διεπιστημονικές όσο και διαπολιτισμικές προσεγγίσεις.

Βιβλιογραφία

- Avare, P. & Sponem, S. (2013). Le managérialisme et les associations, in C. Hoarau & J.L. Laville, *La gouvernance des associations. Economie, sociologie, gestion*, Toulouse: éditions Erès.
- Arendt, H. (1961). *Condition de l'homme moderne*, Paris: Calmann-Lévy.
- Avritzer, L. (2002). *Democracy and the Public State in Latin America*. Princeton: Princeton University Press.
- Bacchiega, A. & Borzaga, C. (2001). Social Enterprises as Incentive Structures: An economic analysis, in C. Borzaga & J. Defourny (eds), *The Emergence of Social Enterprise*, London & New York: Routledge.
- Bacqué, M.H. & Biewener, C. (2015). *L'empowerment, une pratique émancipatrice?*, Paris: La Découverte.
- Barkan, J. (2013). Plutocrats at Work: How Big Philanthropy Undermines Democracy. *Social Research*, 80: 635-652.
- Blanc, J. & Fare, M. (2012). *Les monnaies sociales en tant que dispositifs innovants: une évaluation*, Innovations sociales.

- Bornstein, D. (2004). *How to Change the World: Social Entrepreneurs and the Power of New Ideas*. New York: Oxford University Press.
- Brown, W. (2006). American nightmare: neoliberalism, neoconservatism and dedemocratization, *Political Theory*, vol. 34: 690-714.
- Bucolo, E. (2015). Le rôle des coopératives sociales gérant des biens confisqués à la mafia dans la définition d'une politique publique locale: un exemple d'interaction entre pouvoirs publics et initiatives de l'économie sociale et solidaire. *Revue française de socio-économie*, premier semestre, *Penser l'économie solidaire. Une perspective internationale*.
- Cefai, D. (2007). *Pourquoi se mobilise-t-on? Les théories de l'action collective*. Paris: La Découverte.
- Chanlat, J.F. (1998). *Sciences sociales et management*. Paris: Eska.
- Coraggio, J.L. (2006). Economie du travail. in J.L. Laville & AD. Cattani (dir.), *Dictionnaire de l'autre économie*, Paris: Folio-Gallimard.
- Coraggio, J.L. (2011). *Economia social y solidaria. El trabajo antes que el capital*, Quito: ediciones Alba-Yala.
- Coraggio, J.L. (2015). L'économie sociale et solidaire et son institutionnalisation en Amérique latine: cinq pays, cinq processus. *Revue française de socio-économie*, premier semestre, *Penser l'économie solidaire. Une perspective internationale*.
- Coraggio, J.L. et al. (2016). The theory of social enterprise and pluralism, in J.L. Laville, D. Young & P. Eynaud, *Civil Society, the Third Sector and Social Enterprise*, London & New York: Routledge.
- Dardot, P. & Laval, C. (2014). *Commun. Essai sur la révolution au XXIe siècle*, Paris: La Découverte.
- Dees, J-G. (1998). Enterprising Nonprofits. *Harvard Business Review*, January-February: 55-67.
- De Soto, H. (1994). *L'autre sentier: La révolution informelle*. Paris: La Découverte.
- Defourny, J. (2001). From sector to social enterprise, in C. Borzaga & J. Dedourny (eds), *The emergence of social enterprise*, London & New York: Routledge.
- Defourny, J. & Nyssens, M. (2013). L'approche de l'entreprise sociale dans une perspective comparative. Working Paper n°13/02, EMES working paper series.

- Dewey, J. (1915). *The Public and its Problems*. Carbondale: University Press Drive.
- Eme, B. & Laille, J.L. (2006). Economie solidaire, in J.L. Laille & AD. Cattani (dir.), *Dictionnaire de l'autre économie*, Paris: Folio-Gallimard.
- Ferrarini, A. (2013). The Theory of Social Enterprise and Pluralism, in J.L. Laille, D. Young & P. Eynaud, *Civil Society, the Third Sector and Social Enterprise*, London and New York: Routledge.
- Fontaine, L. (2014). *Le marché. Histoire et usages d'une conquête sociale*. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. (2004). Naissance de la biopolitique. *Cours au Collège de France 1978-1979*, Paris: Gallimard-Seuil.
- França Filho, G.CC., Laille, J.L., Siqueire, M. & Magnen, J.P. (eds.). (2006). *Acção Publica e Economia Solidaria. Uma perspectiva internacional*, Salvador Porto Alegre: Edufugs – Edufba.
- Fraser, N. (2005). *Qu'est-ce que la justice sociale ? Reconnaissance et redistribution*. Paris, La Découverte.
- Fraser, N. (2013). Marchandisation protection sociale, émancipation: vers une conception néo-polanyienne de la crise capitaliste, in I. Hillenkamp, J.L. Laille, *Socioéconomie et démocratie. L'actualité de Karl Polanyi*, Toulouse: éditions Erès.
- Fraser, N. (2015). Entretien avec Hersent, M., Laille, J.L. and Saussey, M., *Revue française de socio-économie*, premier semestre: 253-259.
- Frère, B. (dir.) (2015). *Le tournant de la théorie critique*. Paris: Desclée de Brouwer.
- Gadrey, J. (2006). Utilité sociale, in J.L. Laille & AD. Cattani (dir.), *Dictionnaire de l'autre économie*, Paris: Folio-Gallimard.
- Gaiger, L.I. (2006). Entreprise solidaire, in J.L. Laille & A.D. Cattani (dir.), *Dictionnaire de l'autre économie*, Paris: Folio-Gallimard.
- Gaiger, L.I. (2009). Empreendimento Economico Solidário, in A.D. Cattani, J.L. Laille, L.I. Gaiger & P. Hespanha, *Dicionario internacional da outra economia*, Coimbra Sao Paulo: Almedina.
- Gaiger, L.I. (2013). O Mapeamento Nacional e o Conhecimento da Economia Solidária. *Revista da ABET* (en ligne) 12: 7-24.
- Gardin, L. (1999). *Economie des régies de quartier. Recherche à la demande du Comité national de liaison des Régies de quartier*, Paris: Crida-Lsci, Cnrs.

- Guérin, I., Hersent, M. & Fraisse, L. (2014). *Femmes, économie et développement*, Toulouse: éditions Erès.
- Habermas, J. (1990). La crise de l'Etat-providence. In *Ecrits politiques*, Paris: Le Cerf.
- Habermas, J. (1993). *L'espace public*. Paris: Payot.
- Habermas, J. (1998). *Théorie de l'agir communicationnel*, tome 2. Paris: Fayard.
- Hillenkamp, I. (2003). Le principe de householding aujourd'hui. Discussion théorique et approche empirique par l'économie populaire, in I. Hillenkamp & J.L. Laville, *Socioéconomie et démocratie. L'actualité de Karl Polanyi*, Toulouse: éditions Erès
- Hillenkamp, I. & Servet, J.M. (dir.) (2015). *Le marché autrement*. Paris: Classiques Garnier.
- Honneth, A. (2000). *La lutte pour la reconnaissance*. Paris: Le Cerf.
- Juan, M. (2000). *Diversité européenne: Mode d'emploi*. Paris: éditions Descartes et Cie.
- Jullien, F. (2009). *Les transformations silencieuses*. Paris: Grasset.
- Klein, J.L., Laville, J.L. & Moulaert, F. (2014). *L'innovation sociale*, Toulouse: éditions Erès.
- Latour, B. (2005). *Nous n'avons jamais été modernes*. Paris: La Découverte.
- Laval, C. (2007). *L'homme économique*. Paris: Gallimard.
- Laville, J.L. (2000). Le tiers secteur. Un objet d'étude pour la sociologie économique. *Sociologie du travail*, 4(42), octobre-décembre, *Qu'est-ce que le tiers secteur? Associations, économie solidaire, économie sociale*.
- Laville, J.L. & Nyssens, M. (2001). The social enterprise towards a socio-economical approach, in C. Borzaga & J. Defourny (eds.), *The emergence of Social Enterprise*, London and New York: Routledge.
- Laville, J.L., Lemaître, A. & Nyssens, M. (2006). Public policies and social enterprises in Europe: the challenge of institutionalization, in M. Nyssens (ed.), *Social Enterprise. At the Crossroads of Market, Public Policies and Civil Society*, London and New York: Routledge.
- Laville, J.L. & Gaiger, LI. (2009). Economia solidària, in AD. Cattani, J.L. Laville, LI. Gaiger & P. Hespanha, *Dicionário Internacional de Outra Economia*, Coimbra, Sao Paulo: edições Almedina.

- Laville, J.L. & Sainsaulieu, R. (2013). *L'association: Sociologie et économie*. Paris: Fayard- Pluriel.
- Meek, R.L. (1976). *Social Science and the Ignoble Savage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mendell, M. (2013). La démocratisation économique comme processus institué, in I. Hillenkamp & J.L. Laville, *Socioéconomie et démocratie. L'actualité de Karl Polanyi*, Toulouse: éditions Erès.
- Neveu, E. (2015). *Sociologie politique des problèmes publics*. Paris: Arnaud Colin.
- Organisation de Coopération et de Développement Economiques (1999). *Les entreprises sociales*, Secrétariat du programme Leed, Paris, OCDE.
- Pleyers, G. & Capitaine, B. (2016). *Mouvements sociaux: Quand le sujet devient acteur*. Paris: éditions de la Maison de sciences de l'homme.
- Polanyi, K. (1944). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time*. Boston: Beacon.
- Polanyi, K. (2008). *Essais*. Paris: Seuil.
- Quijano, A. (2008). Solidaridad y capitalismo colonial moderno. *Otra economía*, Vol. 2.
- Razeto, L. (1993). *Los caminos de la economía de solidaridad*. Santiago: édition Vivarium
- Santos, B. de S. (2011). Epistémologies du sud. *Etudes rurales*, n°187, Paris: EHESS.
- Santos, B. de S. & Rodriguez Garavito, C. (2013). Alternatives économiques: les nouveaux chemins de la contestation, in I. Hillenkamp & J.L. Laville, *Socioéconomie et démocratie. L'actualité de Karl Polanyi*, Toulouse: éditions Erès.
- Santos, B. de S. (2016). *Epistémologies du Sud: Mouvements citoyens et polémique sur la science*. Paris: Desclée de Brouwer.
- Sarria Icaza, A.M. & Tiriba, L. (2006). Economie populaire, in J.L. Laville & AD. Cattani (dir.), *Dictionnaire de l'autre économie*, Paris: Folio-Gallimard.
- Servet, J.M. (2013). Le principe de réciprocité aujourd'hui. Un concept pour comprendre et construire l'économie solidaire, in I. Hillenkamp & J.L. Laville, *Socioéconomie et démocratie. L'actualité de Karl Polanyi*, Toulouse: éditions Erès.
- Singer, P. (2006). Economie solidaire, in J.L. Laville & AD. Cattani (dir.), *Dictionnaire de l'autre économie*, Paris: Folio-Gallimard.

- Skloot, E. (1987). Enterprise and Commerce in Non-profit Organizations, in W.W. Powell ed., *The Non-profit Sector: a Research Handbook*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Thompson, E.P. (1988). *La formation de la classe ouvrière anglaise*. Paris: Seuil-Gallimard.
- Valéau, P. (2016). Democracy, institutional entrepreneurship and socio-political performance: the contribution of management science to a reassessment of traditional associationism. Communication à la 2e conférence EMES - Polanyi, Paris, 19-20 mai.
- Van Griethuysen, P. (2010). Pourquoi le développement durable s'est-il imposé là où l'éco-développement a échoué? Débats pour la suite du monde, in Y.-M. Abraham, M. Louis & P. Hervé (eds), *Développement durable ou croissance soutenable?*, Montréal: Eco-société.
- Wanderley, F. (2015). *Desafios teóricos y políticos de la economía social y solidaria. Lectura desde América latina*. La Paz: Plural editores.
- Weber, M. (1965). *Essai sur la théorie de la science*. Paris: Plon.
- Weber, M. (1995). *Économie et société. Les catégories de la sociologie*, t.1, Paris: Plon.
- Young, D. & Salamon, L.M. (2002). Commercialization, Social Ventures, and For-Profit Competition, in L.-M. Salamon, ed., *The State of Nonprofit America*, Washington DC: Brookings Institution.
- Yunus, M. (2008). *Vers un nouveau capitalisme*. Paris: Editions Jean-Claude Lattès.